

QAACCESSA QABIYYEEFI BIFIYYEE MOGGAASAA

MAQAA NAMAA (BARA 1994-2010)

AKKA MAGAALAA NAQAMTEETTI

SINQINASH DEETTII GALDAASAA

WARAQAA QORANNOO DIIGRII LAMMAFFAA (MA)

AFAAN OROMOO BARSISUUF GAMISAAN GUUTTACHUF

DHIYAATE

MUUMMEE AFAAN OROMOO, OG-BARRUUF

FOKLOORII KOLLEEJJII NAMOOMAA, QO'ANNOO

AFAANOTAA, JOORNAALIZIMIIFI QUUNNAMTII.

YUUNIVERSIITII FINFINNEE

HAGAYYA 2010/ 2018

FINFINNEE

**QAACCESSA QABIYYEEFI BIFIYYEE MOGGAASA
MAQAA NAMAA (BARA1994-2010)
AKKA MAGAALA NAQAMTEETTI**

SINQINASH DEETTII GALDAASAA

GORSAAN: AMAANU'EEL ALAMAAYYOO (PHD)

**WARAQAA QORANNOO DIIGRII LAMMAFFAA (MA)
AFAAN OROMOO BARSII SUUF GAMISAAN GUUTTACHUF
DHIYAATE**

**MUUMMEE AFAAN OROMOO, OG-BARRUUF FOOKLOORII
KOLLEEJJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANOTAA,
JOORNAALIZIMIIFI QUNNAMTII,**

**HAGAYYA 2010/ 2018
FINFINNEE**

Yuuniversiitii Finfinnee
Sagantaa Digrii Lammaffaa

Waraqaa qorannoo ulaagaa digrii lammaffaa(MA) Afaan Oromoo, Og barruufi Fookloorii barsiisuuf gamisaan guutachuuf mata duree “*Qaaccessa Qabiyyeefi Bifiyyee Moggaasa Maqaa Namaa (1994-2010) Akka Magaalaa Naqamtee*” jedhuun Sinqinash Deettii Galdaasaatiin kan dhiyaatu, sadarkaa uulagaa yuunivarsiitichi kaa’e guutteetti.

Qaama Qorannicha Mirkaneesse:

Qoraa alaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

Qoraa keessaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

Gorsaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

Ittii gaafatamaa muummee ykn walitti qabaa sagantaa digrii lammaffaaS(MA)

Axereeraa

Qorannoon 'Qaaccessa qabiyyeefi Bifiyyee Moggaasa Maqaa Namaa (1994-2010) Akka Magaalaa Naqamtee' jedhu irratti taasifame kana keessatti kaayyoo gooroo kanta'e hiika moggaasaaleen qabaniifi caasaa isaanii qaaccessuudha. Ka'umsa qaraannoo kan ta'e, maqaa jijjiirachuun baayachuufi maqaan filataman maqaalee makamuun uumaman ta'uu, akkasumas moggaasaaleen adeemsa makoon uumaman kanarratti qeeqni namootarraa ka'u jiraachuudha. Adeemsa raawwii qorannookoo keessatti malli an itti gargaaramte mala ibsaa akkamtaa ykn qulqulleeffataati. Kunis odeeffannoo madda ragaairra argame jechaan ibsuudha. Madda ragaa kan naafta'e sakatta'a galmee fi gaaffii afaanii maatii daa'ima fi barsiistota afaaniif dhiheessuuni. Qaaccessa sakata'a galmee irraa argame moggaasaalee hiika isaaniiratti hundaa'ee mataduree digdama jalattii kan ilaalame yeroo ta'u isaanis moggaasaalee ergaa: Mo'ichaa agarsiisan, yeroon walqabatan, dinagdeen hidhata qaban, dhiibbaa kan ibsan, Firaan hidhata qaban, maqaa biyyaan hidhata qaban, daa'imni qabeenya biyyaa ta'uu ibsan, hawwii bilisummaa biyyaaf qabu ibsan, ofta'anii argamuu ibsan, olaantummaa hawwan, ijabaatii ibsan, simannaa ibsan, amantii rabbiirraa qaban ibsan, fedhii /hawwii/ ibsan, gamtaa agarsiisan, obsa bu'uureffatan, dinqisiifannaa ibsan, filannaa ibsan, afaan ingiliffaa akka fakkaatanitti qophaa'an, tartiiba agarsiisanfi yeroo ammaa bu'uura godhatan jedhamanitti kan qoodaman yeroo ta'an, caasaa irratti hundaa'uun, moggaasa maxxanfannaan uumaman, makoon uumamanfi kanneen ulaagaa jecha ta'uurra darbanii gaalee, ciroofi hima ta'an jechuun xiinxalli adeemsifameera. Argannoon waliigalaa argame, moggaasaaleen kun faayidaas miidhaas kan qaban ta'uudha. Faayidaan isaanii guddina afaanii fi yaadaa hawaasaa sirriitti ibsuu danda'uu yeroo ta'u, miidhaan isaanii aadaa moggaasa maqaa fi sirni moggaasa maqaa akka itti hinfufne taasisuun maqaaleen durii akka haffaa deeman godheera. Kana malees eenyummaa maqaan mullatu irratti dhiibbaa kangeessisu ta'uun ifatti taa'ee jera. Yaadni furmaataa taa'e, faayidaan isaanii moggaasaalee durii keessatti argamuu waan danda'amuuf miidhaa isaaniiratti beektonnii fi miidiyaaleen akkasumas qamoleen dhimmi kun isaan ilaallatu hubannaa hawaasaa moggaasaalee durii akka gargaaraman jajjabeessuurratti akka hojetamu cimsee beeksisuun xumurameera.

Galata

Hunda dura eegumsa guddaa naa godhee isa har'aan nagahe Waaqayyoof galanni guddaan haata'u jedhee uumaa galateeffadha.

Lammaffaaratti haala qorannoon kun itti gaggeeffamu karaa naqabsiisanii naqajeelchuun akkan qorannoo kana galmaan gahuuf nuffii malee kan deggersa naafgodhan gorsaakoo Amaanu'eel Alamaayyoo (Phd) baay'een galateeffadha.

Iitti aansuun namoota hojii qorannoo koo keessatti gumaacha guddaa naaf godhan keessaa daa'imummaa koo kaasee iddoo haadhaas, iddoo obboleettiis buutee kan naguddifte, anarra dabartee ijoollee koo naharkaa fuutee kunuunsuun yaaddoo malee akkan hojii qorannoo koofi barnoota koo fiixaan baafadhu kan nataasifte Obbaleettii koo Hullaagarish Deettii galatoomi! Gatiikee waaqayyoo siif habaasu! jechaa kallattii adda addaan namoota fiixaan ba'umsakoof gumaacha naaf taasisan maatiikoofi hiriyyoota koo hundaan galatoomaa jechuun barbaada.

Dhumarratti digirii lammaaffaa kana barachuuf fedhii guddaan qaburraa ka'ee dhuunfaatti barachuuf yaalii taasisullee, sababii harki nagabaabateef baroota hedduu hawwiin dabarseera. Hata'u malee carraa barnootaa kana naaf kennee, baasii barnootaa koo hundumaa naaf guutee kan nabarsiise Universiitii Finfinnee fi mootummaa nan galateeffadha.

Jechoota gabaajee

MI maqibsii

GM gaalee maqaa

GMI gaalee maqibsii

GF gaalee firoomsee

GG Gaalee gochimaa

Baafata

Qabiyyee	Fuula
Axereeraa	i
Galata	ii
Jechoota gabaajee.....	iii
Batata Fakkiiwwani	vii
Boqonnaa Tokko: Seensa.....	1
1.1. Ariirata	1
1.1.1. Naannawaa Qorannoo	3
1.2. Ka’umsa Qorannichaa.....	4
1.3. Kaayyoowwan Qorannichaa	6
1.4. Barbaachisummaa Qorannichaa	6
1.5. Daangaa Qorannichaa	7
1.6 Hanqina qorannichaa.....	9
Boqonnaa Lama: Sakatta’a Barruu	10
2.1 Hiika Maqaa	10
2.2. Faayidaa Maqaa.....	11
2.3. Dhimmoota Moggaasa Maqaa Waliin Hariiroo Qaban.....	12
2.3.1. Hariiroo Moggaasa Maqaa fi Siyaasaa	12
2.3.2. Hariiroo Moggaasa Maqaafi Amantii.....	14
2.3.3. Hariiroo Moggaasa Maqaafi Aadaa.....	15
2.3.4. Hariiroo Moggaasa Maqaafi Eenyummaa/Identity/	16
2.3.5.Hariiroo Moggaasa Maqaafi Nama Moggaasu.....	19
2.4. Buuura Moggaasa Maqaa	19

2.5. Moggaasni Maqaan Eenyuun Geggeefama.....	21
2.6.Gosoota Maqaa.....	22
2.6.1 Moggaasa Maqaafi Maqaalee Dhuunfaa/Proper Names/	22
2.6.2. Moggaasa MaqaaFi Haala Maqaaleen Itti Uumaman/Noun Forms or Nominalization/	23
2.7. Amaloota Maqaaleen Qaban (Agarsiisan)/Properties of Noun/	28
2.7.1. Maqaalee Koorniyaa Agarsiisan.....	28
2.7.2. Dhamjechoota Maqaaleerratti Maxxanuun Koorniyaa Ibsan	29
2.7.3. Maqaalee Dhaabbiin Dhamjechoota Hin Maxxanfatiin Koorniyaa Agarsiisan	31
2.8. Sakatta’a Qorannoowwan Walfakkii	31
2.9. Yaaxxina Moggaasa Maqaa	33
Boqonnaa Sadii: Saxaaxaafi Mala Qorannoo	34
3.1. Saxaaxa qorannichaa	34
3.2 Mala Qorannoo.....	34
3.3. Madda Ragaa.....	35
3.3.1. Iddattoofi Iddatteessuu	35
3.3.2. Meeshaalee Ragaan Ittiin Funaanaman	36
3.3.2. 2. Af-gaaffii	37
Boqonnaa Afur: Qaaccessa Ragaalee	38
4.1 Hiika Ykn Qabiyyee Maqaaleen Moggaasaaf Oolan Qaban	38
4.2. Qaaccessa Moggaasaalee Bifiyyee /Caasaa/ Isaaniirratti Hundaa’uun.....	50
4.2.1.Moggaasaalee Adeemsa Makoon Ykn Suphaan Uumaman.....	50
4.2.2. Moggaasaalee Adeemsa Maxxanfannaan Uumaman	55
4.2.2.1. Moggaasaalee Maxxantuu Ykn Fufii Hormaataa /inflection/ Fufatan	56

4.2.2.2. Moggaasaalee Fufii Uumamsaa/derivation/ Maxxanfatan	58
4.2.3. Moggaasaalee Ulaagaa Jecha Ta’uurra Darban.....	59
4.2.3.1. Moggaasaalee Ulaagaa Gaalee Guutuu Danda’an.....	59
4.2.3.2. Moggaasaalee Ulaagaa Ciroo Hirkataa Guutan.....	60
4.2.3.3. Moggaasaalee Ulaagaa Himaa Guutan.....	61
4.3 Qaaccessa Ragaalee Odeeffannoo Af-gaaffiin Argame.....	65
Boqonnaa Shan: Cuunfaa, Goolabaafi Yaada Furmaata.....	71
5.1 Cuunfaa	71
5.2 Goolaba	72
5.3. Yaada Furmaata.....	73
Wabii.....	75
Dabalee A	
Dabalee B	
Dabalee C	
Dabalee D	
Dabalee E	

Batata Fakkiiwwani

Fakkii 1. Qorattuun yammuu ragaa galmeerraa sassaabdu suuraa fudhatame keessaa	50
Fakkii 2. Qorattuun yeroo gaaffii afaanii maatii daa' imaa wajjin taasiftu keessaa kan fudhatame	67
Fakkii.3. Qorattuun gaaffii afaanii barsiistotaa fi ogeeyyii afaaniif yeroo taasistu suuraa fudhatame.	70

Boqonnaa Tokko: Seensa

1.1. Ariirata

Moggaasa jechuun adeemsa kenniinsa maqaa kan dabalatu yeroo ta’u, maqaanimmoo jecha kenname sanadha. Kanaaf maqaaf moggaasni addummaa haaqabataniyyuu malee walitti dhufeenyas qabu. Moggaasni qaamni biraan qaama biraaf haala sababii dhuunfaa isamoggaasuu bu’uureffaatuun namaafis haata’u waan biraaf ittiin waamama ta’ee jecha kennamu yeroo ta’u, maqaan immoo jecha kenname sanadha. Moggaasni maqaa namaafis haata’u wantoota lubbuu qabeeyyiifi lubbuu dhabeeyyii naannoo keenya keessatti argaman akka ittiin waamamaniif, waan tokko isa kanbiraarraa, akkasumas nama tokko nama biraarraa adda baafnee akka beeknuuf kan gargaaru jecha ykn jechootadha. Galmeen jechootaa ‘oxford’(1995:771) hiika maqaaf kennamu yoo ibsuu, *”Name is a word or words by which a person, an animal, a place, or a thing is known by and spoken to or about,”* jechuun kaa’ee jira.

Yaada kanarraa akka hubannutti maqaan jecha ykn jechoota ta’ee, kan nama, bineensa, bakkeewwan adda addaafi wantootaaf akka ittiin waamamaniif kan kennamuuf ta’uu agarra. Yaada kanarraa otuu hinfagaatiin Abdulsamad (1994:51) yoo ibsu, *”Jechoonni namaaf, bakkaaf, meeshaaf, gochaaf yookaan yaadaaf moggaafamu maqaa jedhama.”* jechuun kaa’a Yaaduma walfakkaatuun galmeen jechootaa Macmillan English Dictionary (2002:940) yeroo maqaa ibsu, *”Words or sets of words by which a person or thing is usually known”* jechuun yaada isaa cimsa. Dabalataanis hiika maqaaf kennamu ilaalchisee yaaduma armaan oliin kan walfakkaatu Adunyaa.(2012:117). Irratti bifa walfakkaatuun kaa’ee jira. Walumaa galatti hiika maqaa kana keessatti wanti argamu kan qaamni tokko qaama biraa ittiin waamuuf kennuuf ykn moggaasa ta’uu isaa agarra.

Maqaan yoom mogga’uu akka jalqabeefi eenyuun mogga’uu akka jalqabe duubatti deebi’uun sakatta’uun seenaa dhufaatii maqaa himuu dandeesisa. Hata’u malee jalqabii moggaasa maqaa yoom akka jalqabame baruuf, ‘Afaan dhala namaan yoom dubbatamuu jalqabee?’ Gaaffii jedhu gara deebisuutti nama geggeessa. ‘Afaan yoom dubbatamuu jalqabee?’ Gaaffii jedhu deebisuuf immoo ‘namni yoom lafa kanarra jiraachuu jalqabee?’ Gaaffii jedhu deebisuu gaafata. Sababiin isaas gaaffileen kun gaaffii bu’uuraa ta’anii kan walqabatan waan ta’eefi. kun kan agarsiisu jalqabamni moggaasa maqaa jalqabam afaanii, jalqabamni afaaniimmoo jalqaba dhala namaa

waliin walqabatee kandeemu ta'udha. Deebiin gaaffii 'Dhalli namaa yoom lafa kanarra jiraachuu eegale?' jedhuuf deebi'u, gaaffii 'afaan yoom dubbatamuu jalqabe jedhuufi maqaan yoom mogga'uu jalqabe? 'kan jedhuufi deebii ta'uu nidanda'a. Umurii afaaniifi umuriin dhalli namaa lafarra jiraate walbira qabee yeroo ibsu, Smith (1969:168) akkanaa kaa'ee jira. "*Names undoubtedly originated during the very earliest beginning of the birth of language,*" jedha. Yaada barreessaa kanaarraa akkuma hubachuun danda'amutti, haalli moggaasa maqaa haala jalqabbii afaanii wajjiin hidhata kan qabu ta'uusaa nimul'isa. Kanarraa ka'uun umurii moggaasa maqaa umurii afaan dhalli namaa itti gargaaramuu jalqaberraa kan adda hinbaanefi umuriin isaa dheeraa ta'uusaa hubanna.

Walumaa galatti gaaffilee bu'uuraa jalqabbii dhala namaa, afaaniifi moggaasa kanaaf hanga yoonatti deebiin quubsaan ragaan deggeree saayinsiin mirkaneesse hinjiru. Garuu yaad remeewwan gurguddaan lama akka deebiitti gaaffii kanaaf kennamanii jiru. Yaadni kun falaasama amantiifi falaasama saayinsii jedhamuun beekamu. Falaasamni kun waan mul'aturra dhaabachuun waan hin mul'anne raaguudha, waan walfakkaatu walbira qabuun kanarraa dhufe jedhanii mirkaneessuudha. Kun kan mul'atu falaasama saayinsii jedhamee isa beekamu, qorannoo Chaarlis Daariwwiin" dhufaatii lubbuu lafa kanarraatti akkamitti uumamtee jiraachuu jalqabde" jedhee qorate bu'uureffata.

Namni bu'aa jijjiirama suutee akka ta'e, jijjiiramni nafa namaarrattii suuta suutaan geddarumsa akka fide dubbata. Kanuma walqabsiisuun qorattoonni afaanii jalqabbii faanii ibsu. Kunis namnni takkaati afaan dubbate otuu hinta'iin adeemsa keessa fooyya'uu qaamolee dubbii irraa kan ka'e suuta suutaan afaan dubbachuu akka jalqabe ibsu. Akkasumas namni dubbiin isaa jalqabaa maqaa walii kennuun maqaa wal-waamuu akka ta'e nitilmaamama. yaaduma kanaan bu'uureffachuun maqaa moggaasuun itti gargaaramuu akka jalqabe waliin walqabatee yaada ka'uu danda'udha.

Gama biraatiin yaad rime falaasama amanti warri hordofan ilaalcha amanti wajjin bifa wal-qabatuun ibsu. Akka yaada kanaatti jalqaba moggaasa maqaa Waaqayyo ta'uu ibsu. Kanas Seera Uumamaa boqonnaa 1 lakkoofsa 8 gubbaarraa yaada akkas jedhu agarra, "*Waaqayyo bantii sana waaqa jedhe*" jedha akkasumas lakkoofsa 10 irrattimmoo "*Waaqayyo iddoo bishaan irra hinciisnesana 'Lafa', bishaan waliitti qabaman sanammoo 'Galaana' jedhee nimoggaase* "

jechuun Kaa'a. Kanarraa kan hubatamu, jalqabaan afaanii Waaqayyo akka ta'ee nii argina. Kanamalees maqaan jalqaba mogga'ee eenyuun akka mogga'e yaaduma armaan oliitu ibsa. Waaqayyoo afaan jalqabaa akka dubbatee maqaas moggaasuu innumti akka jalqabe nii hubatama. Maqaa moggaasuus ta'u afaan haasa'uun sadarkaa lammaffaatti namaan akka adeemsifame ni hubanna. Seera uumamaa boqonnaa 2 lakkoofsa 19 hanga 20tti yaada kana kan mirkaneessutu argama. Kunis akkana jechuun dubbata.

“waaqayyo gooftaan biyyoo irraa bineensa bakkee hundumaa fi warra qilleensa keessa balali'an hundumaaf bifa tolche,maal jedhee akka inni isaan waamu ilaaluudhaaf gara namichaatti isaan fide; Waanti namichi uumama lubbuu qabaatee jiraatu ittiin waame hundumaa immoo maqaa nita'eef. Namichi horii qe'ee hundumaafis maqaa nii baase; Namichaaf garuu kan akka isaatti , kan isa gargaaru hin'argamne.”

Yaada armaan oliirraa kan hubatamu, namni Waaqatti aanee kan afaan dubbateefi afaanitti waa'ee bahe ta'uu isaa hubanna. Kanamalees afaan namni jalqaba dubbate maqaa moggaasuu ta'uu nuhubachiisa. Dabalataanis moggaasni maqaa kan jalqabee uumamuu uumamaa hundumaa booda ta'ee hojii kamiin iyyuu namni hojeteen dura ta'uu hubatama.

Wanti deebiin hinkennamneef qabxiin guddaan jiru afaan jalqaba dubbatamee maqaan ittiin mogga'e afaan kam akka ta'e hinbeekamu. Kanaaf afaan Oromoo yoom dubbatamuu jalqabee? Gaaffii jedhuuf Maqaan Afaan Oromoon yoom mogga'e kan jedhu deebisuun kandanda'amu yaaduma armaan olitti caqasame bu'uureffachuun yoo afaan dura namni waaqaa wajjin dubbate Afaan Oromoo taa'ee, jalqabbiin moggaasa maqaas yerooma Oromoon Afaan Oromoo dubbachuu eegale ta'uun shakkii hinqabu.

1.1.1. Naannawaa Qorannoo

Naannawaan qorannoon kun itti adeemsifamu Godina Wallagga Bahaa magaalaa Naqamtee keessatti. Magaalli kun magaalaa guddittii godinichaa ta'uuraan kan ka'e namoonni aanaalee godinichaa hedduun bakka jireenyaa taasifachuun kan filataniif kan keessa jiraatan yeroo ta'u, lakkoofsa uummata guddaan kan keessatti argamufi moggasaa maqaa namaa kan yeroo dhihoo as moggaafamaa jiran baayyinaan keessatti argamudha.

Kanarraa ka'uun mataduree qorannoo an irraatti adeemsisuuf mijataa ta'ee argeera. Moggaasaaleen haarawaan kun moggaafamuu kan jalqaban erga sirni dargii kufee Afaan Oromoo afaan barnootaa ta'een asitti. Yeroo kana keessatti mirgi sabaaf sablammii kabajamuun lammiin afaan isaatiin barachuu yeroo itti eegaleefi yeroo uummanni itti dammaqe ture. Kanumaan walqabatee moggaasni kun mull'achuu kan jalqaban yeeroo ta'u baayyinaan kan moggaafaman garuu bara 1990 booda. Kanumarraa ka'uun naannawaan qorannoo kanaa 1994 kaasee kan jirurratti xiyyeefata. Sababiin isaas madda raga kan naaf ta'e galmee talaallii daaimanii kan 1994 duraa hunda argachuun naaf hindanda'amne. Warreen argaman keessatti immoo moggaasaaleen kun lakkoofsaan baayyee muraasa waan turaniif bakka isaan baayyinaan mul'achuu jalqaban irraa ka'ee hanga bara 2010tti ilaaleera.

1.2. Ka'umsa Qorannichaa

Qorannoo kana adeemsisuuf wanti ka'umsa naata'e, qabxiilee ijoo sadiitu jira. Inni jalqabaa barataa Sad 1ffaa irraa eegalee namni sadarkaa kamirattiyyuu argamu yeroo kamiirayyuu caalaa yeroo ammaa maqaa isaa yennaa jijjiiratuufi jijjiirachuuf fedhiii agarsiisutu mullata. Hojiin idileekoo barsiisummaa ta'uuran kan ka'e dhimmoota barataa wajjiin walqabatu baayyee isaa arguufi carraan qaba. Muuxannoo koo keessattis baroota darban barataa sad. 1^{ffaa} irraa eegalee hanga barataa qophaa'inaa baratutti barsiiseera. Muuxannoo koo kana keessatti barattoonni maqaa isaanii jijjiiratanii yeroo fidan arguun muudannoo guyya guyyaati. Hagamillee maqaa jijjiirachuun mana murtii dhaquun adeemsa dheeraa deemuu kan gaafatu yoo ta'ellee, adeemsa gaafatuufi ulaagaa guutamu guutee namni hedduun maqaa isaa Yeroo jijjiiratu mullata. Muuxannookoo kana irraa ka'uun namni maaliif maqaa isaatti quufinsa dhabee, maqaalee akkamii filataa? gaaffiin jedhu sababa duraati. 2^{ffaa} Namoonni maqaa jijjiiratan kun afaan biraarraa gara Afaan Oromootti qofaa otuu hintaane Afaanuma Oromoorraa gara Afaan Oromootti kan jijjiiratanillee jiru. Irra caalaan namoota kanaa maqaa isaan ittiin waamamuuf filatan maqalee jechoota walitti fiduun uumaman ykn maqaalee makoo ta'anidha. Kanamalees Maqaaleen jalqabuma daa'immaniif kennaman kanneen akkasiitu irraa caalaatti filatamoo ta'anii dhufaa jiru kun maaliif ta'uu danda'ee? kanjedhu isa biraati.

3^{ffaa} n qeeqa moggaasaalee yeroo ammaara jirurraa kaa'uunidha. kunis "Warri durii sirna durii keessatti qomoo angoo fi fudhatama qabu fakkaachuun Afaan Amaaraan moggaafatu, warri

ammaa immoo 'faranjii' fakkaachuuf jechoota waliin makuun maqaalee hiikni isaanii Afaan Oromoo ta'uun xiinxala hedduun bira gahamu moggaafatu" jechuun nammootaa adda addaa biraa yaada ka'u daddabalamaan dhaga'uun sababa ka'umsakooti isa biraa naaf taheera. Kana malees maqaaleen dhiheenya kana mooggaafman hiikaan (qabiyyeen)fi caasaan (bifiyyeen) maqaa kannaan dur moggaafamaa turanirraa garaa garummaa qabaachuun isaanii gaaffii ta'ee sammuu keessa nadeddeebi'aa turuun ka'umsa naaf ta'eera.

Akka barataa afaanitti immoo caasaafi ergaa magaasa maqaalee yeroo ammaa moggaasamaa jiran qorataniis garaagarummaa jiru ilaaluun dhugummaa qeeqa kanaa ilaaluu fi jijjiirama yerookeessatti dhufaa jiru beeksisuun barbaachisaa ta'uurraa ka'uun qorannoo kana ademsisuuf murteesseera.

Yaada armaan olii bu'uureffachuun qorannoon kun gaaffilee bu'uuraa armaan gaditti tarreefamaniif deebii raga qabatamaa fi qorannoon deggerame dhiheessee jira. Gaaffiiliin kunis kennenneen armaan gadiidha.

- Ergaan ykn qabiyyeen maqaalee bara 1994 kaasee hanga yoonaatti (2010) filatamoo ta'anii moggaafamaa jiranii maal fakkaataa?
- Caasaan ykn bifiyyeen maqaalee bara 1994 kaasee hanga yoonaatti (2010) filatamoo ta'anii moggaafaman maal fakkaataa?
- Maqaaleen 1994 kaasee hanga yoonaatti (2010) moggaafamaa jiran kun eenyummaa hawaasichaa ijaaru fi guddina afaanichaa saffisiisuu keessatti gumaacha maalii qabu?
- Moggaasaaleen kun aadaa moggaasa maqaa Oromoo irratti dhiibbaa akkamii qabuu?

1.3. Kaayyoowwan Qorannichaa

Kaayyoon qorannoon kanaa Kaayyoo gooroo fi Kaayyoo gooreetti qoodamee jira.

Kaayyoo Gooroo

Kaayyoon goeroon qorannoo kanaa uummata oromoo biratti moggaasaaleen 1994 keessaa hanga yoonaatti (2010)tti daa'imaaf moggaafaman ergaa(qabiyyee)if caasaa(bifiyyee) isaanii qaaccessuu.

Kaayyoo Gooree

Kaayyoo gooreen qorannichaa gaaffilee bu'uuraa qorannichaa waliin bifa wal-simataa ta'een akka armaan gadiitti jiru

- Ergaan ykn qabiyyeen maqaalee bara 1994 kaasee hanga yoonaatti(2010) filatamoo ta'anii moggaafamaa jiranii ibsuu
- Caasaan ykn bifiyyeen maqaalee bara1994 kaasee hanga yoonaatti(2010) filatamoo ta'anii moggaafaman ibsuu
- Maqaaleen 1994 kaasee hanga yoonaatti (2010) moggaafamaa jiran kun eenyummaa hawaasichaa ijaaruu fi guddina afaanichaa saffisiisuu keessatti gumaacha kennan ibsuu.
- Maqaan yeroo ammaa moggaafamaa jiran aadaa moggaasa maqaa hawaasichi qabuun wal bira qabuun dhiibbaa inni qabu ibsuu.

1.4. Barbaachisummaa Qorannichaa

Babaachisummaan qorannoo tokkoo dhimma tokko ykn rakkoo tokko gadi fageenyaan ilaalee xiinxala saayinsawaa ta'ee adeemsisuun ragaan deggere dhummaa isaa ibsuu ykan madda rakkoo baruun furmaata kanta'u eeruudha.

Barri yeroo geedaramaa deemu beekumsiifi muuxannoon hawaasaas jijjiiramuun waan hin'oolledha. Beekumsiifi sadarkaan namaa yeroo dabalaa deemu afaan, adaafi dudhaan hawaasaa fooyya'aa deema. Waanti hin jijjiiramne yoo rabbi malee homtiyyuu hinjiru. Jaallatamus jibbamus jijjiiramni waan hin oolle. Yeroo aadaa dinagdeefi jiruuf jireenyi hawaasa

tokkoo fooya'aa geedaramaa deemu, afaan saba isaas guddataa jijjiiramaa deema . Adaawwan hawaasni qabu keessaa aadaan maqaa moggaasuu isa tokko kanaafuu guddinni kan uumu, geedarumsi aadaa maqaa moggaasuurrattis nii mullata. Haaluma kana bu'uureffachuun qorannoo kana geggeesuun kan barbaachiseef, waa'ee moggaasa maqaa waggoota dhihoon asitti kunis bara 1994 keessaa hanga 2010 baayinaan itti gargaaramaa jiran gadifageenyaan qorachuudha. Kunis:

- Maqaaleen yeroo ammaa moggaafaman ergaa isaanii maalirratti akka xiyyeefatuufi caasaan isaanii maal akka fakkaatu gadi fageenyaan ibsa.
- Namni waraqaa kana dubbisu moggaasi maqaa daa'immaniif yeroo ammaa kennamaa jirufi Kallattii dambaliin yaadaa dhaloonni moggaasarratti qabu maal akka fakkaatu akka hubatu gargaara.
- Faayidaalee maqaaleen amma moggaafamaa jiran eenyummaa Oromoofi guddina afaan oromoof qaban hubachiisuu.
- Dhiibbaa moggaasaaleen haarawaa kun aadaa moggaasa maqaafi maqaalee duriirraan gahan hubachiisa.
- Gara fuula duraatti namoota mata-duree kanaan walitti dhufeenya qabu irratti qorannoo gaggeessuu barbaadaniif akka ka'uumsaafi akka madda odeeffannootti tajaajiluu danda'a.
- Kuufama maqaalee waan qabuuf namoota maqaa moggaasaaf oolan barbaadanif akka galmee jechaatti gargaara.

1.5. Daangaa Qorannichaa

Qorataan tokko qorannoo bu'uuraa qabeessa tokko adeemsisuuf mataduree isaa daangessuun barbaachisaadha. Kunis qorannoon tokko haala ga'umsa qabuufi qulqullina qabaatu taasisuuf gargaara. Qorannoo kanas moggaasni maqaa waan baayyeef kennamuu danda'a. Waan kana hundumaa qorachuun kaayyookoo waan hintaaneef mataduree kana maqaa namaa qofaaratti daanga'eera. Hata'u malee namnis kan umurii Kamirrattuu argamu ta'uu niidanda'a, Kunimmoo moggaasaaleen ani barbaadu argachuuf karaa dheeraa nadeemsisuufi madda raga dhaabbataa argachuuf waan narakkisuu danda'uuf, akkasumas nama kamiifuu maqaan kan mogga'u daa'imummaatti waan ta'eef, daangaa qorqnnookoo gara moggaasa daa'immaaniitti dhiphiseera. Qorannoon kun maqaa daa'ima qofaaratti akka xiyyeefatuuf daanga'eera.

Yeroo ilaalchisee

Daangaa qorannoo kanaa yeroo inni of keessatti hammatu bu'uureffatee baraan daanga'eera. Kunis bara 1994 kaasee hanga 2010tti maqaalee daa'immaniif mogga'an qofaa irratti xiyyeefata. Sababiin bara kanarraa ka'eef moggaassaaleen hiikaafi kunkaan kanduriirraa adda ta'an kan baayyinaan argaman daangaa yeroo tuqame kana keessatti waan ta'eef. Hata'u malee daa'imman waggoota 17 keessatti dhalatan hunda xiinxaluuf humnaaf yeroon qabu waliin kan hindeemne waan ta'eef, waggaa tokko keesaa maqaa daa'imman muraasa qofa ilaaluuf daanga'eera. Haala guddina magaalichaan walqabatee, daa'imman waggaa tokko kiissatti dhalatan lakkoofsaan danuu ta'uu waan danda'aniif waggaa tokko kandhalatan keessaa daa'imman 15 hanga 20 ta'an waliigalaan maqaa da'imman hanga 400 ta'an kan hiikni maqaa Afaan Oromoo tahee ijaarsafi hiikaan kan duriirra adda ta'an irratti xiyyeefachuun funaanuun irratti qorannoo adeemsiseera.

Ergaa/hiika / Maqaa Ilaalchisee

Maqaaleen hundinuu waan mogga'aniif, sababa moggaafamaniif yookaan dhaamsa dabarsan qabu. Nama moggaasu giddugaleeffatee maqaan hiika hedduufi caasaa hedduu niiqabaata. Kanamalees afaan maqaan ittiin moggaafamus garaagara ta'uun nimudata. kanaaf qorannoon kun maqaalee hiikni isaanii Afaan Oromoo ta'ee caasaa adda ta'e qaban qofaa xiinxaluuratti xiyyeefata. Maqaalee hiikni isaanii afaan biraa ta'efi moggaasaalee maqaa bu'uuraan moggaafaman hinilaallatu.

Koorniyaa Ilaalchisee

Koorniyaa bu'uureffachuun maqaaleen Oromoo birattii moggaafaman garaagartummaa nii qabaatu kunis maxxantuu koorniyaa agarsiisan fufachuun horanii nii'argamu. Boonaa Boontuu, Gaaddisee Gaaddisaa Sooressaa, Soorettii fakkeenya maqaaleen maxxantuu hormaata maqaaf oolan fufatanii horanii argamaniiti kunis maxxantuu -aa,-tuu,-ee, -aa, -saa,-ettiifi kkf agarra. Haaluma kana bu'uureffachuun maqaaleen yeroo ammaa moggaafaman irri caalaan isaanii seeerota hormaata maqaa armaan olii jalaa waan miliqan fakkaatu waanuma fedheefuu qorannoon kun koorniyaa lammanuu kan xiinxalu ta'a.

1.6 Hanqina qorannichaa

Qorannoo kana yeroon adeemsisaa ture rakkooleen tilmmamamaniif hintilmaamamiin namudataniiru. Isaanis akka akka armaangadiitti.

- Qorannoon kun kan adeemsifamu hojii idilee hojechaadha. Kunis bakki hojiikoo bakka jireenyaa koorraa fageenya kiiloometira 50 ta'u guyyaa guyyaan deddeebi'aa hojjedha. kana biraan immoo haadha manaafi haadha ijoollee lamaa waanan ta'eef, ittigaafatamummaa dachaa narra jirurraan kan ka'e hanqinni yeroo gahaa argachuu dhabuu namudachuu danda'era. Kanas yeroo irribaa koof yeroo boqonnaa kootti waa'ee bahuun of cuunfee keessa bahuu danda'eera.
- Funaansa ragaarratti manni yaalaan an ragaa iraa argadha jedhee yaade, sababii qabiinsa ragaarratti hanqina ballaa qabuuf galmee maqaa daa'immanii irratti galmaa'ee jiru ciccitaa fi kan iddoon isaa hinbeekamne ta'uu irraan kanka'e akkan barbaadetti raga argachuuf narakkisee ture. Hata'u malee hojjetoota achi keessaaf gatii humnaa herreguun dhimmanii akka naaf barbaadan gochuun galmee hanga tokko kan bara 1994 kaasee argachuun raga walitti qabuun keessa darbeera.
- Kitaabileen akka wabiitti gargaaramuu danda'u Afaan Oromoon kan qophaa'e quubsaatti argachuu dhabuufi kitaabilee Afaan Ingiliffaan qophaahana barbaadee Afaan Oromootti hiikuun haala yeroofi dandeettii afaan hiikuu qabuun walqabatee rakkoo guddaa natti ta'eera. Haata'u malee humnaaf dandeettiin qabu duguugee galmee jechoota adda addaa gargaaramuun keessa darbuu danda'eera.

Boqonnaa Lama: Sakatta'a Barruu

2.1 Hiika Maqaa

Hiikni namoota adda addaan maqaaf kennamu irra caalaan isaanii yaada walirraa hinfagaanseen ta'anii jechoota adda addaafi akkaataa ibsa adda addaan ibsamanii argamu. Kun kan agarsiisu hiika maqaaf kennamuirratti namoota hunda waan waliigalchu, kan nama waliin hinmormisiisne tokko jiraachuu nama hubachiisa. Kunis maqaan moggaasa ittiin waamamaa akka tahedha. Kanneen yaada kana deggeran akka armaan gadiiti

Chamber Dictionary (2005), akka ibsutta *"A name is what some body or something is called, it is a term or phrase by which somebody or something is known and distinguished from other people or things"* Jedhee kaa'a. Akka yaada kanaatti, Maqaan namni tokko yookaan wanti tokko kan ittiin waamamu bakka buuteesaadha. Kunis inni tokko isa kanbiraarraa adda ta'ee ittiin beekamuufii ittiin waamamudha. Yaadni kun kan irratti xiyyeefatu, maqaan adda bassuu danda'uusaatti kunis wanti maqaa qabu tokko isa tokkorraa addatti bahee waan ittiin beekamu qabaachuu isaati.

Maqaan moggaasa namaa, bakkaa yookaan waan tokkoo isa biroorra adda baasuun ittn waamamuufi kan kennamu ta'ee namni tokko waan maqaan kennameef sun dhuunfaatti kan ittiin beekmu ta'a. Kanaanis namni tokko isa biraarraa addaan baasuun beekuun in danda'ama. Kana ilaalchise Abdulsamad (1994:51) yoo ibsu, "Jechoonni namaaf bakkaaf meeshaaf, gochaaf yookaan yaadaaf moggaafaman maqaa jedhamu," jechuun kaa'a. Xiyyeefannaan hiika maqaadhaaf kenname kun ittiin waamama yookaan moggaasa kan jedhudha.

Gama biraatiin hiika maqaaf kennamu ilaalchisee galmeen jechootaa 'oxford (1995:771) yoo ibsuu, yaada kana fakkaatuun kaa'a,"*Name is word or words by which a person, animal, a place, or a things is known by and spoken to or about,*" jechuun kaa'ee jira. Yaada kanarraa kan hubannutti maqaa jecha yookaan jechoota ta'ee, kan nama, bineensa, bakkeewwan adda addaafi wantootaaf akka ittiin waamamaniif kan kennamuuf ta'uu hubanna. Xiyyeefannaan yaada kanaa kan warra kaaniirraa kan hinfagaan ta'ee maqaan waamama waan tokkoo akka ta'e hubatama

Walumaa galatti hiikni kallattii adda addaatiin kennamu kan waldhiituuf walirraa fagaatu otuu hinta'iin baayyee kan walitti hiiquuf walfakkaatudha. Hiikawwaan maqaaf kennaman baayyeen moggaasa, bakka bu'aafi kan waa addaan baasuuf gargaaru ta'uu irratti waliif galu.

2.2. Faayidaa Maqaa

Faayidaa maqaan hawaasa tokko keessatti qabu inni guddaan hiika maqaaf kennamurraa nihubatama. Nama tokko isa kanbirraarraa adda baasuun waamuun kan danda'amus maqaa inni ittiin of beekuuf namni ittiin isa beeku dhahuunida. yaada kana Tabsaa (1993:29), irraa akka ubbatutti, *"Maqaan Kan waa'een isaa dubbachuuf jedhanii ittiin waaman, waan tokko isa gara biraarraa gargar ba'ee beekamu maqaa isaatiini,"* jedha yaada kanarraa kan hubannu, nama tokko waa'ee isaa dubbaachuun dura maqaa inni ittiin ofbeekuufi namni ittiin isa beeku beekuun murteessaadha. Sababiin isaa maqaa nama tokkoo namummaa isaan walitti fidanii hubachuun, galmee sammuu keessatti qabachuuf nama sana beekuuf waan gargaaruufi.

Gama biraan maqaan, namni tokko walitti dhufeenya inni hawaasa tokkoo wajjin qabu murteessuu nii danda'a. maqaan namni tokko qabu hawaasni qaamasaa godhee akka ofitti qabu akkasumas orma godhee achi ofiraa akka dhiibu taasisuu nidanda'a. Yaada kana Ryan (1981:146) yeroo ibsu, *'the name given to human infant distinguishes him or her socially and incorporates him or her fully into the wider society'* jedha. Akka yaada namicha kanaatti maqaan daa'ima tokkoof kennamu, hawaasa sana keessatti hawaasummaa isaarraa adda isabaasuus akka danda'u akakasumas walitti isa fidee qaama hawaasaa isa taasisuu akka danda'u dubbata.

Qabxiin biraatiin maqaan nama tokkoo waa'ee namasanaa odeeffannoo keenu nidanda'a. yaada kana ilaalchisee namni Laham et. al (2011), yeroo ibsu, *"names are rich sources of information."* Jechuun kaa'a. Akka yaada kanaatti maqaan nama tokkoof kennamu, Waa'ee namasanaa ibsuuf raga quubsaafi bal'aa haala sirrii ta'een himuu kan danda'u ta'uu nuhubachiisa. Namoonni yeroo maqaa moggaasan haala yeroo mucaan dhalatu keessature, yeroon yeroo gaarii, yeroo hamaa, waktii sanaa, mudannoo hamtuufi gaarii yeroos mudate, haala baayinna saala deddeebiin dhalatee jiruufi haala siyaasa yeroosanii akkasumas kanneen biro bu'uureffachuun waan mogga'uuf maqaa moggaafame booda yaada jiru himuu nidanda'a. Fakkeenyaaf maqaan nama tokkoo 'Obseeraa' yoo ta'e waanti deddeebi'ee maatii daa'ima kanaa rakkisaa ture jiraachuu nama hubachiisa

Maqaan dandeettii ilaalcha hawaasaa ibsu nii qabaata, yaada kana Meiring(1994: 67) irraa akkana jechuun kaa'ee jira.” *Names reflect the way in which people think and see the world around them*” jedha. kun yeroo hiikamu Maqaan mogga'u akkaataa hawaasni itti yaadufi addunyaa keessa jiraatu keessatti akkaataa wantoota naannaasaatti argamaniif hiika itti kennu agarsiisuu danda'uu dubbata. kanarraa kan hubatamu hawaasni bakka jiraatuu keessatti gita beekumsaafi muuxannoo namni dhuunfaan qaburratti hundaa'uun naannoo isaa hubata. Hanguma hubannaa isaafi hanga isaagale kan maqaa moggaassuun ibsata jechuudha. Nama baratee fi hubate yoo ta'e hubannaan isaa maqaa inni moggaasu sanaan nii ifa. Hagasuma wallaalaa yoo ta'es wallaalumna isaa nii ifa jechuudha.

Gama biraatii Agyekum (2006: 16) yaada akkas jedhu agarra “*names are important indicators of people's behaviour and ways of life*” jedha maqaan agarsiistuu amala uummataafi haala jireenyaa guyya guyyaa keessatti mala jireenyaa inni hordofu ibsa jechuu isaati.

2.3. Dhimmoota Moggaasa Maqaa Waliin Hariiroo Qaban

Maqaa namaaf mogga'uratti wantoonni hariiroo kallattiis haata'u alkallattiin qaban jiru. Hariiroon kun faallaa /dhiibbaa/ ykn deggersa ta'uu nii danda'a. Jaallatees otuu hinjaallatiin, beekes otuu hinbeekiin dhiibamuun nijiraata. “Jaallanaan furrii wajjin” akkuma jedhan waan aadaa hawaasa tokkoon ala ta'e garuu barbaachisaa ta'u madaqfachuun barbaachisaa ta'ee yeroo argamu, waan barbaadamu sana fudhachuuf waan hinbarbaadne duukaa fudhachuun dirqama yeroo itti ta'u nii uumama. Kanneen akka fakkeenyaatti kaafaman: bu'aalee teekinooloojii, Addunyummaa/globalization/fi amantiin isaan akka fakkeenyaatte dhahaman yeree ta'u, Siyaasni, eenyummaanii fi aadaan kallattiinis hata'u al-kallattiin hariiroo moggaasa maqaa waliin niqabaatu.

2.3.1. Hariiroo Moggaasa Maqaa fi Siyaasaa

Maqaan daa'imaaf mogga'u haala siyaasa yeroo sanaan iratti hundaa'ee mogga'uu nidanda'a. Haala siyaasa yeroo tokko keessatti hawaasa tokkoon leellisamuu waliin walqabatee mogga'a. Hawaasichi fedhiifi hawwii siyaasaa isaa ittiin ba'uu niidanda'a. kunis jijjiirama akaa dhufu barbaadu, namma ykn partii akka angootti dhufu barbaadu, paartii siyaasaa akka angoo gadhiisu barbadu giddu galeeffachuun hawwiifi abjuu isaa ittiin dhugoomfachuuf itti gargaarama. Akkasuma yeroo ammaa maqaaleen fedhii siyaasaa ibsan nimogga'u, kanneen akka Bilisummaa,

Walabummaa Diinaanlola faa baayinaa moggaafamanii argina. Yaada kana kan deggeruun M. T. Chauke (2015:307), akka jidhutti

Related to the politics of the day in the country, These names may relate to political incidents or the activities of politicians. Name-givers may choose names of some prominent political leaders whom they wish their children to emulate. As far as political incidents are concerned they name their children after such occurrences in order to mark their involvement or record them as the most important dates in their lives.

Akka yaada kanaatti maqaaleen hidhata siyaasaa ofkeessaa qaban haala siyaasaa yeroo sanaa biyya tokko keessa jiru wajjiin angawoota siyaasaa bu'uureffata. Namoonni maqaa moggaasan nama akka inni angoo fudhatu hawwaniifi deggeran yookaan hoogganaa siyaasa deggeranii maqaa inni ittiin waamamu daa'ima isaanii itti fakkeefatanii moggaafatu. Qooda fudhannaa keessatti qabaniif galtee argataniif akka yaadannootti itti gargaaramu.

Maqaa siyaasa biyyaatiin walqabatee mogga'u gama biraatiin yoo ilaalle, M.T. Chauke (2015:308) irraa akkana jichuun kaa'eera. *"the name is a symbol of hope. By giving a child this name the people externalise the hurt, pain, and bitterness of the past by building a fortress of forgiveness within themselves"* ibsi yaada kanaa gabaabaati yoo taa'e, Namoonni abdii cimaa qabaniif akka mallattootti itti gargaaramuuf mucaa isaanifi maqaa moggaasaanitti waa'ee ba'uun ibsatu; kanumatti waa'ee ba'uun hubiifi miidhaa akkasumas dhukkubbii hamaa isaan summeesse, duraan kan ofirraa qaban saniif daannoo araaraa yookaan kattaa jalatti oolan godhanii ilaaluu jedhee dubbata.

Siyaasni biyyi keenya Itoophiyaan hordofuun keessa dabarte aadaa oromooif muuxannoo maqaa moggaasuurratti asaxaa hamaa ta'e uumee darbeera. Yaada kana Tasfaayee (1993:56) waa'ee dhokachuu fi baduu aadaa, afaaniif maqaa saba Oromoo yammuu ibsu,

"Mootummaa Itiyoopiyaa kan Minilikii fi booda isaa Teewoodroosii fi Minilik jalqabaan harkaa fuudhanii jabeessuudhaan itti fufan. Oromoota balleessuudhaaf Amaaressuuf abjoochuudhaan ka'anii haqaafi guddina Oromiyaarra hejjetaniiru. Karaa jireenya hundaan Oromoon qoodamee, tuffatamee, ukkaamsaa fi saamicha bifa hedduutu irratti raawate, mallattoon

oromoo kan afaan, aadaa, maqaafi seenaa dhalootaa akka badu karaa hundaan carraaqame.” jechuun kaa’eera

Yaadani kun kan dhugoomsu tokko sirnoonni isiyaasaa darban hachuuccaa cimaa uummata Oromoorraan gahaa turan keessatti maqaa uummata Oromoo faaluun waliin makuu keessatti qooda olaanaa qabu. Faalamni maqaaratti geggeefame kun hir’achaa kan jiru ta’ullee, ammallee kan itti fufiinsaan adeemaa jiru ta’uun dhugaa har’allee mullatu ragaadha.

2.3.2. Hariiroo Moggaasa Maqaafi Amantii

Amantiin kallattiin maqaakee akkas hingodhiin akkas godhi; yoo akkas jedhamte malee amantaa kana hordofuu hindandeessu jedhee dhiibu yoo hinjiraannellee, ilaalcha namootaa waan dhiibuu dandahuuf namoonni ilaalcha amantaa sanarraa horatan irraa ka’uun dhiibamanii aadaa maqaa namaaf mogga’u dhiibuu, hubuuf dhabamsiisuu keessatti iddoo olaanaa taphataniiru. Amantaan hawaasa tokkoo kan duraan turerraa gara biraatti yeroo jijjiiramu, ilaalcha inni duraan jiruuf jireenya isaatiif qabu nii jijjiira; dudhaa inni duraan ijaaree qabu, saffeeffannaa aadaasaa keessatti kunuunsee baatee dhufe harkaa gatuun niidanda’a. Amantaa inni kabajee qabee jaarraadhaaf eegde harkatti busheessee kan waa’ee hin baasnefi dogoggoraa godhee harkatti rakasiisuufi tuffachiisuuf human guddaa qaba.

Amantaan afaan duraan ittiin lallabamuu eegale sana fudhatee gara hawaas haaraatti yoo kanseenu tahe, dhiibbaa niiqabaata. Afaan baattuu aadaa akkata’e hayyoonni afaanii raga nibahu kanaafuu afaan aadaas baatee gara hawaasa itti dhaquutti seena, yeroo kana kan duraan turerratti dhiibbaa gama hundaan taasisa. keessattuu aadaafi afaan faaluun wal-makaa taasisa, suuta suutaan dhoree akka dheertuu qilxuurratti biqilee dhaaluu niidanda’a. kanarraa ka’uudhaan dhiibbaan amantiin moggaasa maqaarattiii kallattiin yoo ta’uu baate al-kallattiin qaqqabsiisu guddaa ta’uu ilaaluu niidandeeny.

Amantaafi aadaan oromoo rakkoowwan armaan oliif kanneen saaxilaman keessaa isa tokko. Oromoon sababiiwwan amantaa addaa garaa afaan garaagaraan labsaman simatee ittimadaqeef, dudhaawwaniif aaddaawwan boonsaa ta’an kan jaarraa hedduuf walitti kuufate, kan akka gaaraa hinmixxiqine fakkaatuu san suuta suutaan haadhee hossee taasisa. Kana jechuun amantaan tokko yoo jalqaba warra Arabaa biratti jalqabe ta’e, ilaalcha uummata Arabaa, aadaa uummata Arabaafi jechoota afaan Arabaa hedduu baatee gara saba itti amantichi lallabamutti deema

jechuudha. Yeroo keessaa seenuu jalqabu Amantaa hawaasaa jijjiiruurra darbee suuta suutaan jechoota afaanichaa jicha afaan amantiichi ittiin lallabamuun dhaalamaa bakka bu'aamaa adeema. Aadaafi dudhaan duraan tures suuta suutaan bakka gadhiisaa inni haaraan bakka fudhataa dhaalaa dhaalamaa deema. Akkuma kanas jechi dur hawaasni maqaa baasuuf itti waa'ee ba'u gara ilaalcha hintaaneen ilaalamuu jalqaba; inni dura xuraawaa inni haaraan qulqullaawwaa, inni duraa kan Rabbiin jaallatamee hinsimatamne, inni haaraan afaan Rabbii kanta'e ta'ee hubatamuu eegala. yaadni biraan warri amanticha lallaban afaanicha ittiin lallaban hiikuun gara afaan hawaasichi beekuutti fiduurra akkuma jiruttu itti gargaaramuu filatu. Uummani Oromoo yeroo adda addaa keessatti amanti isa kansaatii' Waaqeffataa' malee amanti adda addaa fudhatee itti of madaqsee jiraateera, akka fkytti kan kaafaman Amantii kiristaanummaafi Isilaamummadha. Dirribii Damuusee (2012:53) hariiroo maqaafi amanti akkanatti ifeera,"... *maqaa ijoollee ofiillee kan abbaafi akaakilee isaa kan akka Roobaa, Guyyoo, Galataa, Daraartuufi kana kana fakkaatan dhiiseetu inni kiristaana ta'e Salamoona, Asteer, Yohaannisfi kkf baafate. Inni musiliima ta'e immoo Mahaammad, Juneeddii, Ayishaa, Abdallaa, Jamiilaafi kkf moggaafate*" jechuun ka'ee jirti.

2.3.3. Hariiroo Moggaasa Maqaafi Aadaa

Moggaasni maqaaa aadaa wajjin hariiroo kallattii ta'e qaba. Afaaniif aadaa gargar ba'anii jiraachuu kan hindandeenyedha. Kana jechuun afaaniifi aadaan fuula lamman farankaa tokkora jiraniitti fakkeefamuu danda'a. Kunis afaan jiraannaan aadaanis duukuma jira afaan baattuu aadaati. Yaada kana deggeruun Addunyaa (2012:14) akkanatti ibsa. "*Afaan baattuu ykn qaama aadaa hawaasa tokkoo waan ta'eef aadaa hawaasichaa baruun, afaan isaa baruuf bu'uura ta'a*" jedha. Kanaaf moggaasni maqaa qaama afaanii waan ta'eef maqaanis aadaa wajjin hidhata sirrii qaba. Yaada kana ilaalchisee Seefuu Tsagaayee qarannoo 'moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwanii aanaa Walisootti' jedhu irratti adeemsise ful 22 irratti waa'ee aadaa maqaa moggaasuu uummata Oromoo akkas jedhee kaa'a,

"Adaawwan boonsaa Oromoon qabu keessaa inni tokko aadaa maqaa moggaasuudha. Aadaan kun wantoota bu'uureffachuun moggaafaman qaba uummanii Oromoo garuu aadaa, safuufi duudhaa mataasaa qaba. Yeroo daa'imman isaaf maqaa baasu, fedhii, hawwii, gadda, gammachuu qabu, akkasumas bakkeewwaniif taateewwan, maqaa namaa, haala teessuma lafaafi qilleensaa bu'uura godhachuun maqaa moggaasa. Haaluma kanaan Oromoon

yeroo daa'immaniiif maqaa moggaasu keessuma deemsa mataa isa qaba." Jedhee ibsa.

Bu'uurawwan armaan olitti tarreefaman irraa kaanee aadaan maqaa moggaasuu Uummani Oromoo qabu aadaa isaa keessa tokko ta'ee: amaleefannaa, dudhaa fi aadaa hawaasichaa waliin walqabatee akka deemuda.

Maqaan battuu aadaafi beeksistuu jireenya hawaasumm sabni tokko qabuudha. yaada kana Agyekum (2006:16) irraa yeroo dubbatu, *"Names have both social and cultural contexts which single out the bearer"* jedha. Ibsi yaada kanaa yoo ilaalle Maqaan baattuu afee/context/ aadaafi hawaasumma akka ta'e, kana jechuunis namni kamiyyuu addunyaa kanarra jiraatu maqaa akka qabuuf maqaan isaas nama addunyaa kanarra jiraatu hundumaa keessaa adda abaasee aadaa isaa calaqisiisu akka danda'u dubbata.

Sababa adda addaaraan kan ka'e maqaan namaaf mogga'u dhiibbaa jala lixee ni argama. Dhiibbaan kun aadaa hawaasni sun qaburratilee dhiibbaa ni adeemsisa. Sababiin inni guddaan maqaan afaan biraan mogga'uudha. Uummani Oromoos dhiibbaa jaarraa tokkoo ol irra turerraan kanka'e addaa isaa dhabuu ykn faalamuu danda'eera. kana Susan Omura, MD (1994) yeroo ibsu akkanatti kaa'ee jira. *"Some Oromos essentially become Ethiopians changing their names and their pieces of their cultural identity in order to live the dominant culture with less discrimination"* Akka barruu kana irraa hubachuun danda'amutti uummanni Oromoo Itoophiyaa keessa jiraatan muraasni maqaa isaanii, aadaa isaanii, eenyummaa isaanii kan ganamaa jijjiirameera. Jireenya hawaasummaa isaanii keessattis qooddii hangana hin jedhamne irraan gahamaa kan turedha jechuun dhiibamuu aadaa moggaasa maqaa keessa jiru agarsiisa

2.3.4. Hariiroo Moggaasa Maqaafi Eenyummaa/Identity/

Dhiibbaan moggaasa maqaaratti gahu dhiibbaa eenyummaara gahu ta'uu irraan kan ka'e maqaaniifi eenyummaan hariiroo sirrii ta'e qabaachuu nama hubachiisa. Maqaan nama tokkoo beekes otuu hinbeekiin, fedhaanis hata'u dhiibamee yoo gara afaan biraatti geedarame eenyummaa isaa isa irra keessaa dhabamsiisuu irratti qooda olaanaa nii qabaata. Nama tokko Oromoodha jechuuf mallattoon inni duraa maqaa issaadha. Hanga akaakayyuuti yoo xinnate tokko keessaa jecha Afaan Oromoo miti taanaan Oromummaa nama sanaa gaaffii jala galchuu irraan kanka'e ragaafi ibsi dabalataa barbaachisuunsaa hin

oolu. kana jechuun maqaan jicha Afaan Oromoo taanaan namichi Oromoo ta'a jechuu miti. Garuu akka ibsituu tokkootti nitajaajila jechuudha.

Nama tokka ykn bakka tokko irratti jijjiirama eenyummaa fiduuf yoo barbaadame tarkaanfiin duraa moggaasa maqaa inni qabu jijjiiruurra ka'a. Kanaaf raga kan nuuf ta'u Sirna gurgurtaa garbaafi Sirna gita bittaa ilaaluun gahaadha. Namni tokko garbummaatti yeroo kennamu mallattoon duraa jijjiiraa maqaasaarratti taasifamudha. Akkasuma bakki tokko kan eenyuu ta'uusaa jijjiiruuf moggaasa maqaa inni qabu jijjiiruurra ka'a. Ragaan kana nuu dhugoomsu jijjiirama maqaa biyyaafi namaa Oromiyaa keessa ture ilaaluun ragaadha. Kunis maggaalli Adaamaan 'Naazireet', Bishooftuun 'Dabraazayit', Ciroon 'Asabatafariittii' Mootichi Walloo Aliin 'Ras Mikaa'eli, mootichi Kumsaa Morodaan maqaan isaanii jijjiiramuun ka'umsisaa eenyummaa jijjiiruuf yaaduu irraa kan maddedha.

Wanti Uummata Oromoorratti jaarraa tokkoof adeemsifamaa ture kunis bifuma walfakkaatuun duula jijjiiraa eenyummaa ta'uu hubanna. Kunis eenyummaa isaa xinneesuun jibbisiisuu, faayidaan qabanii dirqisiisuu fi kan isaanii gaarii godhanii agarsiisuun ofitti harkisuutu gita bittaa darbe keessa ture. Kunis maqaasaa jijjiirsisuun kan biraa itti moggaasuun ture. *Asafaa (1009:54) yaada kana akkanaa ibsa, "... Saba Oromoo eenyummaa isaa fi waan mallattoo eenyummaa isaa tahe cufa gadi qabanii humnaan cabsanii bitan Afaan Amaariffaa bakka hojiitti, bakka gabaatti, bakka mana waaqeffannaafi kkf fedhii isaa malee itti fe'an."* Jedhee hadhee fatee kaasa.

Kana malees Mahaammad Sayid (2016:251) dhiibbaa karaa moggaasa maqaa eenyummaa irra gahe akkas jechuun ibsa, *'uummanni Oromoo guyyaa alagaa jalatti kufe irraa eegalee qabeenya isaa qofaa osoo hin taane eenymmaa isaa akka badu yookaan akka jijjiiramu waggoota dheeraaf irratti hojjetameera."* Jedha. Yaada kana irraa akka hubatamutti habashoonni uummata Oromoo weeraranii kaasee eenyummaan Oromoo inni ganamaa akka badu yookaan akka jijjiiramu irratti duula eenyummaa balleessu irratti raawwatamaa akka ture kan ibsudha. Haaluma kanaann walqabsiisuun dhimmi jala muramee darbu moggaasni maqaa eenyummaa ibsuus eenyummaa dhabamsiisuus kan danda'u ta'uu isaadha.

Maqaan eenyummaa nama tokkoo ijaaroo keessatis gahee qoodatu niqabaata. Yaada kana Zawawi (1996) cited in Agyekum (2006: 208) yeroo ibsan, “*a name constructs a person because the name one bears may create an attitude in those who hear it before they meet the name beare*” *jechuun kaa’a*. Akka yaada kanaatti maqaan eenyummaa namaa ijaaroo akkaa danda’u dubbata. Sababiin isaas nama kana dura maqqaa tokkoon moggahe waliin walbira qabamee ilaalame eenyummaa namasanaan wal- qabsiifamee hubatama. Maqaan ilaalcha namni nama tokkoof qabaachuu danda’u nimurteessa jechuudha. Namummaa namaa hiika maqaa wajjiin walqabsiifamee hubachuun nijiraata, Kunis hiikni maqaa namaa gaarii fi waan miidhagaa wajjin walqabatee kan hiikamu yoo ta’e nama sanas nama gaarii gochuun hubachuun ni’uumama. Faallaa kanaa maqaan nama tokoo hiiknisaa waan gaarii yookaan waan namatti tolu ta’uu baate hallii namichi namoota kanbiraa biratti hubatamu gaarii ta’uu dhiisuu nimal fkn maqaa ‘Hamaa, Cannaqaa kkf ilaaluun ni danda’ama. Karaa biraatiin nama maqaa sanaan dura mogga’ee ittiin waamamaa tureen walqabsiisuun ilaalu jira. Fkn maqaan nama tokoo nama kanaan dura hawaasa keessatt gaarii hojetee darbefi hawaasni iddoo guddaa qabuunf ture tokkoon yoo mogga’e daa’ima sana ija namichaatiin ilaaluun jaalachuun ni uumama, ilaalcha gaariin ilaalamuun simatamuu kan dandeessisu ta’uu nii mala. Akkuma kana maqaan nama tokkoo faallaa kanaa ta’ee yaadannoo hawaasaa keesatti bifa gaariin hinyaadatamu yoo ta’e mucaan maqaa namicha kanaan moggaafamefi ilaalcha walfakkaatutu kennama. Fakkeenyaaf namni tokko’ Goobanaa’ jedhama yoo ta’e namicha isa nafxanyaan waliigalee Oromoo garboomseen walqabatee yaadamuun jibbamuu nimala maqaa isaaratti hundaa’uun nama rakkisaafi dadhabsiisaa, kan namaaf tole hinjenne ta’ee ilaalamuus nidaandayama. Yaaduma kanarraa otuu hinfagaatiin De Pina-Cabral (2008:5), yeroo ibsu, “*the naming processes carry with them social implications concerning what a person is and how he or she should be placed in the world.*” jedha. Yaadni kun yeroo ifu: maqaa moggaasuun agarsiistuu waa’ee namni sun addunyaa kanarratti iddoo inni qabuu, gita isaa mul’isudha; waa’ee namichaafi gaheefi iddoo inn hawaasicha keesatti qabu hammata jedha. Fkn maqaan mucaa tokkoo Lammaa ykn Abiyyi otuu mogga’e, daa’imni kun iddoo Pirezedaant Lammaa Magarsaafi Muummicha Ministeeraa Abiyyi Mahaamad qabaniifi hojii gaarii isaan uummata kanaa wajjiin qabaniin walqabsiifamee ilalamuun nama jabaa ilaalcha jidhu argachuufi jaalatamuu nii danda’a. Walumaa galatti moggaasni maqaa nama tokkoof kennamu ilaalcha eenyummaa nama sanaaf kennamuratti hariiroo niqabaata.

2.3.5.Hariiroo Moggaasa Maqaafi Nama Moggaasu

Moggaasni kennamu nama moggaasu sanaan walqabachuu nidanda'a kunis miira nama moggaasuu, hawwii, abdii, ilaalcha, fedhaafi yaada dhuunfaa irraa madduun ta'a. Maatiin gara fuula duraatii mucaa isaaniif akka ta'u kanbarbaadu mul'ifata. Kana ilaalchisee, Stewart (1967:10) yoo ibsu, *"Names represent ambition or hope for the child's future. In all culture parent invest their own good wish and hope when they choose the name for their child,"* jechuun kaa'a. Kunis maqaan fedhiifi hawwii maatin daa'ima sanaaf qabu kan ittiin mul'isu ta'uu akka danda'u yaanni barreessaa kanaa ni'agarsiisa. Kanaaf moggaasni maqaa nama moggaasu sana bu'uureffachuu danda'a. kana jechuun namni dhuunfaan yaada dhuunfaa qaburraa, fedhiifi dhagettii miira isarra dhaabbatee maqaa kennaa jechuudha.

2.4. Buuura Moggaasa Maqaa

Bu'uurri moggaasa maqaa namni maqaa moggaasu kan inni irraa ka'ee ykn sababeeffatee moggaasudha. Kunis mudannoo dhuunfaa isaa, miira yeroo sana keessa jiru, Taatee yeroo sana isa mudateefi kanneen biro ta'uu nii danda'a. Yaada kana ilaalchisee qoraqnnoo Seefuu Tsaggaayee (2008:25) irratti Blum(1997:357), Eliias (2004:44) fi Elias (2004:47) wabeeffachuun bu'uura moggaasa maqaa yeroo ibsu: Hawaasni Jiruufi jereenya ofii qabuu walqabsiisuun ilaalchaa, hawwii,fedhiifi yaada dhuunfaa bifa ibsuu danda'uunfi Haala maatiin yeroo daa'imni dhalatu keessa turee bu'uura akkaa taasiifatamu dubbata.

Moggaasa maqaa ilaalchisee qorattoota adda addaatiin bu'uurri moggaasa maqaa Uummata Oromoo ifa taasifameera. qorannoowwan kun irra caalaan isaanii Oromoon yeroo maqaa moggaasu maal irratti hundaa'ee ykn maal bu'uura godhatee maqaa namaafi maqaa bakkaa akka moggaasu qoratamee lafa kan jiru hedduudha. Qorannoon kun namoota adda addaafi yeroo adda addaa akkasumas bakka ykn kutaa biyyaa adda addaa irratti kan adeemsifaman yoo ta'anillee, aadaa maqaa moggaasuu Oromoon qabu yeroo ibsan waan walfakkaatu hedduu qabu. Kanneen keessaa kan maqaa dhahamuu danda'an akka armaan gadiiti.

Tasfaayee Guddataa (2015) Qorannoo isaa 'Typology of Oromo Personal Names' Jidhu keessatti Kan '(IJOSBAR) International Journal Of Science Basic and Applied Research, print and online'

irraa qorannoo isaa argamu keessatti aadaan moggaasa maqaa ilaalchisee hawaasni Oromoo yeroo maqaa moggaasu kan inni bu'ureffatu jedhee yeroo tarreesu akkanati kaa'a.

- ✓ Jiraachuu Waaqaa ykn Ummaan kan hariiroo qabu(Nams related to the existance of God)
- ✓ Maqaalee Siyaasaan hidhata qaban(Political names)
- ✓ Maqaalee lakkuuf kennaman (Twins names)
- ✓ Maqaalee bakka dhalootaan hidhata qaban(Nam indicating birth place)
- ✓ Maqaalee walduraa duuba dhalootaa hordofan (Birth order names)
- ✓ Maqaalee guyyaa dhalootaa bu'ureffatan (Birth day names)
- ✓ Maqaalee tiibana ykan waktiilee bu'ureffatan (Names denoting season)
- ✓ Maqaalee bashannana ykn gammachuu ibsan (Names reflecting joy and happiness)
- ✓ Maqaalee maqaa guyyoota Oromoofi maqaa ji'oota Oromoo wajjin hidhata qaban(Names reflecting Oromo days of a month)
- ✓ Maqaalee hojii qonnaafi bu'aa qonnaan hidhata qaban (Names reflecting agricultur work product)
- ✓ Maqaalee biqilootaafi bineensotaa wajjin hidhata qaban (Names associated with plants and animals) jedhee qoodee qoratee kaa'ee jira. Qoodamni kun kan agarsiisu bu'uura moggaasa maqaa kan hawaasni akka bu'uuraati hundeeffatee maqaa daa'imasaaf moggaasa turee ta'uu hubanna.

Yaaduma walfakkaatu kana kan ibsu qorataan kanbiraalle jira. Qorataan Seefuu Tsggaayee (2008) ' Xiinxala moggaasa maqaa daa'immaniifi bakkeewwan aanaa walisoo' jedhu keesatti bu'uura moggaasa maqaa daa'immanii jedhee qabxiiwwan armaan gadii jalatti fakkeenyaan deggerree qoratee kaa'ee jira.

- Moggaasa maqaa dhala dhabanii booda argachuun walqabatan
- Moggaasa maqaa maatiin (Haatiifi Abbaan) wallolanii araaramuun booda bu'ureffatu
- Maqaa guddinafi sochi qaamaan walqabsiisuun moggaafaman
- Maqaa du'a ijoollee booda dhalataniin walqabsiisuun moggaafaman
- Maqaa fedhii maatii malee dhalachuu daa'immanii bu'ura godhachuun moggaafaman
- Maqaa saalli walfakkaatu walitti aanee dhalachuu ibsuuf moggaafaman
- Maqaalee abdiifi hawwii fuula duraa bu'ureeffachuun moggaafaman

- Moggaasa maqaa lakkuu dhalchuu sababeeffachuun moggaafaman
- Moggaasa maqaa miidhagina yookaan fokkisumaa bifaa bu'ura godhachuun moggaafaman
- Moggaasa maqaa Amala daa'ima sanaa bu'ureeffachuun moggaafaman
- Maqaa amantii bu'ura godhatanii moggaafaman
- Moggaasa maqaa yeroo ammaa bara 1991 kaasee ammayyumaan moggaafaman jedhee tartiibessuun ibsee kaa'ee jira.

2.5. Moggaasni Maqaan Eenyuun Geggeefama

Aadaa Oromoo keessatti moggaasni maqaa daa'ima dhalate tokkoof kennamu eenyuun kennamaa? Gaaffii jedhurratti Seefuu Tseggayee (2008:41) irraa kaasee yeroo ibsu gosa sadiitti qoodeetu kunis moggaasa maatiin adeemsifamu, Moggaasa Hammachiisaan adeemsifamuufi moggaasa guddifachaan adeemsifamutti qoodee kaa'a. Moggaasa maqaa maatiin adeemsifamu kan maatiin irratti walii galee moggaasu isa tokko yaada kana Kuscher (1988:51) yammuu ka'u, *"The most influential people in the procedure of name giving were the parents of the baby."* jedha .Yaadni kun moggaasa maqaa daa'immanii kennuu keessatti qoodni maatii guddaa akka ta'e dubbata. Inni biraan sirna ittiin raawwatufi dhimmoota bu'uura moggaasa maqaa ta'an eegee akka adeemsifamu ibsee jira. Kunis guyyaan isaa gaafa shananii yeroo ta'u sirna shanan dubartii baasuu keessatti taasifamuu malu guutamee haala yeroo daa'imni sun dhalate bu'uura taasifachuun maatiin akka moggaafamu dubbata.

Sirna hammachiisaa ilaalchisee haala naannoo Walisooratti haaxiyyeefatu malee, naannawa Wallaga bahaa keessas nijira. Moggaasni hammachiisaan adeemsifamu beekaa ykan Ayyaanyu nama ta'een akka raawwatu dubbata. Adeemsa kana keessattis yeroo murtaa'e akka qabuu, laguun dursee maatii daa'imaatiin lagatamufi wanti qabatanii mana beekaa kana dhaqan guutee dhaquun eebbi barbaachisu ayyaantuu sanaan erga raawwatee booda sirni hammachiisaa raawwatee maqaan akka moga'u ibsee kaa'ee jira.

Moggaasa guddifachaan adeemsifamu yeroo hiiku fira ykn ormarraa akka fudhatan, yeroo kadhaa dhaqan namoota adda addaa wajjin akka deemaniifi meeshaalee fakkoommii adda addaa qaban qabatanii dhaquun erga kadhatanii booda mucaa fudhatanii galuun maqaa haaraa

moggaasuuf kana booda gumaatni firaaf ollaarraa akka dhaquuf dubbata. Haaluma kanarraa ka'uun Adeemsi taasifamu yoo addummaa qabaatellee gosoonni sadan kun akka oromiyaatti qaama moggaasa adeemsisan ta'uu hubanna.

2.6.Gosoota Maqaa

Maqaaleen akkaataa tajaajila isaaniifi jecha bakka bu'uun ibsamaniirratti hundaa'uun akaakuu garaagaraa qabu. Isaanis maqaa dhuunfaa, maqaa waliinii/gamtaa/, maqaa dimshaashaa, maqaa meeshaafi maqaa killayaa jechuun beektonni afaanii qooduun nikaa'u isaan keessaa moggaasa maqaa wajjin kandeemu maqaa dhuunfaadha. Yaada kana Addunyaa.(2018:37) ifee agarra. Maqaan dhuunfaa moggaasa hawaasni namaaf ykan bakkaaf kennudha. Kanaaf caasaa maqaalee namaaf moggaa'an maal akka fakkaatu ilaaluuf caasaa maqaalee dhuunfaa kan hayyoonni garaagaraa jedhan maalii? Maqaaleen moggaafaman kunoo caasaa kanaan walbira qabnee yoo ilaallu maal fakkaatu kanjidhan ilaaluun yaalameera.

2.6.1 Moggaasa Maqaafi Maqaalee Dhuunfaa/Proper Names/

Moggaasni maqaafi maqaaleen dhuunfaa dhimmoota wal-fakkaataniif walbira qabamanii ilaalamuu danda'anidha. Moggaasni maqaa, maqaalee namaafi bakkaaf itti waamama akka ta'uuf jicha namni moggaasuun itti waa'ee bahudha. Akkasumas 'maqaaleen dhuunfaa jecha waantootaa nama, bakkaafi kkf qofaa isaaniitti ittiin waamaman yookaa ittiin beekamuuf dhuunfaatti qabaniidha' jedhee saayinsiin afaanii qoodama maqaa jalatti kan kaa'udha. Maqaaleen kun seerri isan eeguun beekaman keessaa, yommuu barreeffaman qubee guddaan eegaluu isaaniis niidubbata. Kana ilaalchisee hayyuun afaanii Shewakena Cherinet (2001:1) akkas jechuun ibsa," *proper noun is the official name of a single person, place, object or sometimes a single group of objects. A proper noun always begins with a capital letters.*" jechuun ibsa. Yaada kana irraa akka hubachuun danda'amutti maqaaleen dhuunfaa maqaa namaa, bakkaa fi meeshaalee qofaatti seeraan ittiin beekaman ta'uudha. Akkasumas, maqaaleen dhuunfaa yommuu barreeffamu qubee guddaatiin eegalamuu qabaa yaada jedhu ibsa. Seerri kun moggaasa maqaa kennaman nii ilaalata.

Maqaaleen dhuunfaa wantootni lubbuu qabeeyyiifi lubbuu dhabeeyyii ta'an addaunyaa kana irra jiran dhuunfaa isaaniitti maqaa ittiin moggaafaman akka ta'eetti beekama. Isaan keessaa inni

akka angafaatti dhahamuu danda'amu maqaa namaati. Yaada kana Wasanee Bashaa (2004:116) akkas jechuun ibsa,"*maqaaleen gulummaa maqaalee lubbuu qabeeyyiifi lubbuu dhabeeyyii dhuunfaatti kan ittiin waamamanidha.*" Jedha. Yaada kana irratti Wikipedia, the free encyclopedian," *Words or phrases derived from proper names are generally capitalized, even when they are not themselves proper names.*" Jedha. Jechoota yookaan gaaleewwan maqaalee dhuunfaan barreeffaman kamiyyuu qubee guddaa eegaluu yaada jedhu qaba.

2.6.2. Moggaasa MaqaaFi Haala Maqaaleen Itti Uumaman/Noun Forms or Nominalization/

Moggaasa maqaa namaa yeroo ilaalu, maqaa ta'ee kan namni tokko ittiin waamamu jechuudha. Kunimmoo gareewwan maqaa keessa maqaa dhuunfaa isa jennu sanadha. Maqaan dhuunfaa gosoota maqaa jidhanii kan hayyoonni afaanii garee jechaa qorachuu keessatti maqaa jalatti akka akaakuu tokkootti ilaalanidha. Haaluma walqabateen ijaarsa maqaalee ilaaluun ijaarsi moggaasa maqaa dhuunfaa maal fakkaata kan jedhuun waliin ilaaluuf yaada gargaarudha.

Afaan Oromoo keessatti kanneen garee jechaa(partes of speech) keessaa maqaa jalatti ramadaman keess maqaa moggaasaf oollan ni jiru maqaaleen kun jechoota garee biraa ta'anirraa kunis Gochima(verbs), maqibsa(adjectives), gochibsa(adverb) yookaan maqaa biroo irraa bocamanis argamuu danda'u. Wasanee Bashaa (2004:119). Bu'uuruma kanaan maqaaleen Afaan Oromoo maggaafamanii jiran kan haala adda addaatiini ijaaramanii dha. Innis dhamjechoota maxxanfachuun /affixation/ fi makoodhaan/bleending/ akka ta'an nidubbata.

Haaluma kanaan Mitikkuu Dibbeessaafi Gammachuu Galaalchaa (1992:62) yaada kana ilaalchisee yommuu ibsan,"Afaan Oromoo keessatti maqaaleen bifa lamaan uumamu. Isaanis: adeemsa dhamjechoota maxxanfachuun/by affixation/ fi jechoota yookaan maqaalee walitti makuudhaan/by bleending words/." Jedhu. Geetaachoo Rabbirraas (2014:95) yaaduma kana jabeessuun akkas jechuun ibsa" *Afaan Oromoo keessatti jechoota maqaalee ta'aniifi kanneen maqaalee hin ta'iin irratti dhamjechoota maqeessituu/nominal affixes/ adda addaa dabaluun maqaalee dhalatoo/derivative noun/ uumamuun ni danda'ama.*" jechuun ibsa.

Yaadolee armaan olii kana hubachuun danda'umutti maqaaleen Afaan Oromoo haala itti uumaman maqaa haadhoo ykn jechoota hiika of danda'ee jiru tokko irratti dhamjechoota adda adda maxxanfachuun yookaan jechoota of danda'anii jiran lama walitti makamuudhaan

maqaaleen uumamuu akka danda'amudha. Adeemsa maxxanfachuun maqaaleen uumaman keessatti yaanni yookaan qabxii murteessaan maqaalee uumamaniif iddoo guddaa kan qabu dhamjechoota maqeessituu/ nominal affixes/dha. Kanumarraa ka'uun maqaalee hawaasni moggaasa godhee daa'imasaaf kennu kanneen kana keessatti kan ilaalamuu danda'uu ta'uusaarraa kan ka'e, caasaa moggaasa maqaalee ilaaluuf caasaa maqaa ilaaluun barbaachisaa ta'ee argameera.

2.6.2.1. Moggaas Maqaalee Dhamjechoota Maxxaffachuun Uumaman /Affixation/

Moggaasni maqaa adeemsa maqaaleen dhamjechoota maxxanfachuun uumaman eegee kan keennaman jiru. Askeessatti dhamjechoonni adda addaa jechoota garee adda addaatti maxxanuudhaan maqaa biroo uummuu danda'anda'uu isaanii bu'uureffachuun ta'a. Adeemsa dhamjechoonni adda addaa gareewwan jechaa adda addaa irratti maxxanuun uumamuu ilaalchisee Abarraa Nafaafi kanneen biroo (1996:233) hayyuu Katiriiniifi Giraag jedhaman wabeeffachuun akkas jechuun ibsu, *"Afaan Oromoo keessa maqaalee xabboo kan akka nama, laga, lafa, gaara, waaqa, sa'afi waan kana fakkaatan akkuma jiran maqaalee kutaa garaa garaa yaasaan tolfanis ni jiru. Maqaaleen kunneen kan tolfaman jechoota adda addaa fufamtoota maayii (derivational affex) fufachuudhaan ta'a."* jechuun ibsu. Dabalataanis Mitikkuu Dibbeessaafi Gammachu Galaalchaa (1992:63) yommuu ibsan, *"Afaan Oromoo keessatti akkuma afoonota biroo keessatti mul'atu jechoonni dhamjechoota maxxanfachuudhaan uumaman ni jiru. Adeemsa jechoonni maxxanfachuudhaan uumaman keessaa uumamsi maqaalee isa tokkodha."* jechuun ibsu. Askeessatti wanti hubatamuu qabu tokko moggaasni maqaa namaaf kennamu adeemsa uumamsa maqaa kana keessatti kan argamaniif ilaalamuu kandanda'an ta'uudha.

Maqaalee moggaasa maqaaf olan Afaan Oromoo keessatti adeemsa maxxanfachuudhaan uumaman nijiru. Maqaalee kana hayyoonni Abarraa Nafaafi kaawwan (1996:47) Geetaachoo Rabbirraa (2014:95), Mitikkuu Dibbeessaafi Gammachuu Galaalchaa (1992:63) ibsan akka armaan gadiitti ilaaluun danda'ama. Afaan Oromoo keessatti dhamjechoonni garee jechaan maqaalee /nouns/, jechoota addaa'eessa /Adjectives/ yookaan gochimoota/verbs/ irratti maxxanfamuun maqaa biroo uumamuu danda'u. Maqaaleen uumaman kun moggaasa namaaf keennamu kan ta'anis jiru.

Maqaalee mogaasa ta'anii namaaf keennamuu danda'an keessaa tokko Maqaaleen haadhoon dhamjechoota maqeessituu ta'an maxxanfachuudhaan maqaalee biroo uumamuu danda'anirraati. Abarraa Nafaafi kaawwan (1996:48), Mitikkuu Dibbeessaafi Gammachuu Galaalchaa (1992:63). Akkuma kunya (2011:57) “*Maqeessitoonni akkuma maqaasaaniirraa hubannu, akaakuu fufii ta'anii gareewwan jechootaa kanneen biroo gara maqaatti warra jijjiiranidha.*” jedhu. kanarraa ka'uun maqaalee moggasaaf oolan uumamuu danda'uu isanii fakkeenya armaan gadiin haa ilaallu.

Maqaalee Mul'atan	Dhamjecha Maqeessituu	Moggaasa Maqaa Uumaman
Tokko	-ummaa	Tokkumma
Mootii	-ummaa	Mootummaa
gaarii	- ummaa	Gaarummaa
jiruu	- eenyaa	Jireenyaa

Akkuma armaan olii kana irraa hubannutti dhamjechoonni maqeessituu ta'a/-eenya,-ummaa/ maqaalee haadhoo (maqaalee mul'atanii) irratti maxxanuudhaan maqaalee biroo qabatamaa hin taane(killayaatti) jijjiirameedha Maqaaleen killayyaa maqaalee wantoota harkaan hinqaqqabamneefi ijaan hin argamneef mogga'an kan argaa yaadaan jiran bakka bu'uun tajaajilanidha, Adeemsa kana keessatti dhajechoonni maqaaleetti yommuu maxxanan dhamjechoota maqaalee haadhoo irraa haqamuun ni mul'ata. Kunis amala afaanii waanta'eefi.

2.6.2.2. Maqaalee Addeessitootarraa Uumamanii Moggaasaaf oolan

Addeessitoonni dhamjechoota adda addaa maxxanfachuudhaan maqaaleen uuman ni jiru. Maqaaleen haala kanaan uumamuu danda'anis maqaalee killayaati. Addunyaa (2011:57) yeroo ibsu fufiileen / maxxantoonni/ -eenyaa fi -ina jedhaman jechoota bu'uurri isaanii maqibsoota ta'anitti maxxanuun gara maqaatti akka jijjiiran dubbata.

Addeessitoota	Dhamjechoota Maqeessituu	Moggaasa Maqaalee Uumaman
bal'aa	- inaa	Bal'inaa
guddaa	- inaa	Guddinaa

2.6.2.3. Maqaalee Gochimootarraa Uumamanii Moggaasaaf Oolan

Afaan Oromoo keessatti gochimni dham jechoota adda addaa maxxanfachuudhaan gara maqaatti jijjiiraman jiru. Adeemsi uumama maqaalee kanaas dhamjechoonni maqeessituu ta'an hundee jechaa gochimoota irratti maxxanuudhaan maqaa biraa uumamuu danda'aniidha. Maqaaleen uumaman kun moggaasaaf ni'oolu.

Hundee Gochimootaa	Dhamjechoota Maqeessituu	Maqaalee Uumaman
Bul-	- tii	Bultii
Caal-	-iinaa	Caalinnaa
jir-	- eenya	Jireenyaa
tol -	-iinaa	Toliina

(Abarraa Nafaafi kanneen biro, 1996:51) (Fakkeenyi isaa kan fooyya'e)

2.6.2.4. Moggaasa Maqaaf Oolanii Maqaalee Diigalaa Uumaman (Forms Of noun by Bleending)

Moggaasa maqaaf kan'oolan ta'anii maqaaleen afaan tokko keessatti uumaman haala adda addaan jechoonni adda addaa walitti dhufuun ijaaraman maqaa (jecha) hiika qabeessa ta'e uumamuu danda'n nijiru. Afaan Oromoo keessatti jechoonni lamaafi isaa ol walitti dhufanii jecha haaraa hiika qabeessa ta'e ijaaruu danda'an ni mul'atu. Jechoonni bifa kanaan uumamanis diigala/makoo/ jedhamuun beekamu. Makoon jechoota afaan tokko keessa jiran lamaafi isaa ol walitti ida'uudhaan jecha hiika haaraa uumamu jechuudha. Yaada kana irratti Abarraa Nafaafi kaawwan (1996:51) Malim kjael (1995:318) wabeeffachuun yommuu ibsan, "*jechoonni lamaa olqindaa'anii jecha hiika adda ta'e qabu hoggaa tolfaman sun jecha diigalaa(compounding word) jedhama*". Haaluma walfakkaatuun "*Jechoonni hiika dhaabbataa yookaan hiika qabeessaa lamaafi isaa'ol walitti dhufuun jecha hiika haaraa uumamuu danda'an tishoo jechuudhani beekamu*". (Geetaachoo Raabbirraa2014:60)

Yaada namoota armaan olii kana irraa akka hubannutti maqaaleen haala ittiin uumamuu danda'an diigalaan (compounding), tishooniifi makoodhaan (bleending) jechuun ibsan. As keessatti barreessitoonni jechoota garaa garaa haafayyadaman malee ergaan isaanii tokkuma. Kunis jechoonni makoodhaan ta'e diigalaan akkasumas tishoo jedhamuun ibsaman jechoota lamaafi isaa olirraa walitti dhufuun haala maqaaleen haaraan ijaaraman addeessu.

Jechoonni lamaafi isaa olii walitti dhufuun maqaalee uumuu danda'an Afaan Oromoo keessatti baay'inaan ni mul'atu. Isaan kunis irra caalaayyuu yeroo ammaa moggaasaaf yeroo oolan nimul'atu.

Maqaafi Maqaa walitti Makamanirraa Fakkeenya Maqaalee Uumamanii

Jechoota Walitti Ida'aman

Maqaa Haaraa Uumamanii moggaasaaf oolan

Abbaa + boora

Abbaaboora

Abbaa + gadaa

Abbaagadaa

Fedha+waaqa

Fedhawaaq

Dubbii+waaqa

Dubbiwaaq

Maqaafi maqdhaalirraa maqaalee uumaman

Tola+ishii

Tolashii

Kuma+isa

Kumasaa

Firdii+isa

Frdiisaa

Likkii+isaa

Likkiisa

Gochimaaf Gochima walitti Dhufan irraa kan uumaman

Marsuu + mo'uu

Marsiimo'ii

Loluu+mo'uu

Loliimo'i

Maqaafi gochima walitti dhufuurra kan uumaman

waaqa+jiraa

Waaqjiraa

Waaqa+wayya

Waaqwayyaa

Maqaafi durduubee walitti dhufanirraa

Rabbi+irraa

Rabbirraa

Kuma+irra

Kumarraa

Dorduubeef gochima walitti dhufanirraa maqaalee uumaman

Ol+hiiqe

Olhiiqaa

Ol+jirra

Oljirraa

(Mitikkuu Dibbeessaafi Gammachuu Galaalchaa, 1992) (Fkn kan fooyya'e)

Akkuma armaan olii irraa hubannutti maqaaleen adeemsa jechoonni lamaan walitti dhufuun ijaaramuu akka danda'an agarsiisa. Afaan Oromoo keessatti maqaaleen haala kanaan uumamanii

jiran kan aadaa, duudhaa Oromoo calaqqisiisan maqaalee namootaa, bakkeewwanii, wantootaa fi kan kana fakkaatan uummata Oromoo keessatti ibsaman baay'inaan mul'atan ni jiru.

2.7. Amaloota Maqaaleen Qaban (Agarsiisan)/Properties of Noun/

Amaloota maqaaleen qaban ilaalchisuun hayyoonni yaada isaanii addeessan kutaa kana jalatti ibsaman. Haaluma kanaan maqaaleen afaan keessatti ofiisaanii dhaabbataniis ta'e dhamjechoota maxxanfachuudhaan jiran tajaajila adda addaa agarsiisan ni qabaatu. Maqaaleen tajaajila adda addaa qaban agarsiisan kunneen immoo amaloota maqaalee jechuun ibsamu. Yaada kana ilaalchisee Shewakena Cherinet (2002:4), "Nouns have certain qualities or characteristics commonly called properties. i.e gender, person, number and case." Akka yaada kanaatti maqaaleen jechoota kaan irraa kan adda isa godhu ykn ittiin beekaman amaloota maqaa jedhamee waamaman. kan isaan ibsanis koorniyaa, ramaddii, lakkoofsaafi maayii agarsiisuuniidha. Haata'u malee hundi kun amala maqaalee gareewwan biro yoo ta'aniyyuu, amala maqaalee moggaasaaf oolanii miti. Garuu koorniyaan akka amala tokkootti ni'argama.

2.7.1. Maqaalee Koorniyaa Agarsiisan

Caasaa afaanii keessatti koorniyaan jechoota adda addaa irratti mul'ata. Afaan Oromoo keessattis maqaaleen dhamjechoota maxxanfachuudhaanis ta'e ofii isaanii dhaabbachuun tajaajila koorniyaa (gender indicators) agarsiisan baay'inaa mul'atan jiru. Koorniyaan addaan bahiinsa ittiin waamamaa maqaa kormaa, naayyee fi lamaanuu(neutral) ibsan jechuudha. Yaada kana irratti Mitikkuu Dibbeessaafi Gammachuu Galaalchaa (1992:46) akkas jechuun ibsu, Koorniyaan namni yookaan horiin tokko dhalaa yookaan kormaa ta'uusaa kan mul'isudha. Koorniyaan iddoo sadiitti hiramee ilaalamuu danda'ama. Isaanis dhiira, dhalaafi kan koorniyaan irratti hin mul'anne(gender neutral) jedhamu. Fakkeenyaaf maqaalee 'abbaa'fi'haadha' jedhu yoo fudhannee ilaalle koorniyaa isaanii addaan baasnee himuu nidandeenya. Haata'u malee maqaa "saree" jedhu yoo fudhanne koorniyaa isaa kana jennee himuu hin dandeenyu. Koorniyaa maqaa kanaa mul'isuuf saree kormaa" yookaan"saree dhaltuu" jechuun danda'ama.

Yaada kana irratti dabaluun Shewakena Cherinet (2001:4), "*Gender is the classification of noun and certain pronouns as masculine, feminine, or neuter.*" Jedha. Koorniyaan maqaa yookaan

bamaqaalee dhiira, dhalaa yookaan lamaanuu jedhamuun addaatti bahuun beekamanidha yaada jedhu ibsa.

Gama biraatiin, caasaa afaan tokko keessatti bakkatti maqaalee dhiira yookaan dubra jedhamuun addaan bahahuun beekamu koorniyaa jedhama. Abarraa Nafaafi kanneen biroo (1996:188),”...*afaan tokko tokko keessatti jechoonni buusaa isaaniitti akka addaan qoodadaman koorniyaanis (kormaafi naayee) jedhamuun addaan qoodamu danda’u.*” akka yaada kanaatti koorniyaan maqaaleen bakkatti addaan qoodamuun ibsaman garuu koorniyaa kormaafi naayyee qofaa akka ta’e kan nutti mul’isudha.

Afaan Oromoo keessatti maqaaleen koorniyaa naayyee, kormaa yookaan lamaanuu ta’an haala adda addaan qoodamuun mul’achuu danda’u. Isaanis, maqaalee dhamjechoota maxxanfachuun koorniyaa ibsan, maqaalee uumamaan (dhamjechoota osoo hin maxxanfatiin) koorniyaa ibsaniifi maqaalee koorniyaa lamaanuu ibsuu hin qabaanne (neuter) ta’an ilaaluun ni danda’ama. (Abarraa Nafaafi kaawwan 1996:189), (Geetaachoo Rabbirraa 2014:95).

2.7.2. Dhamjechoota Maqaaleerratti Maxxanuun Koorniyaa Ibsan

Uummanni Oromoon maqaalee yommuu moggaasan bu’uura moggaasa maqaa irratti hundaa’uuni. Maqaaleen moggaafaman kunneen immoo tasaan osoo hin taane haala fayyadama afaaniis (language functions) ta’e unka (form) caasaa Afaan Oromoo keessatti tajaajila adda addaa itti gargaaramuuni. Fakkeenyaaf, maqaalee namaaf moggaafaman yeroofi haala daa’imman sun itti dhalate/dhalatte/ galgala ykn dulluma keessa yoo ta’e koorniyaa dhiiraan ‘Galgalo’ dhalaadhaan immoo ‘Galgalee’ jechuun aadaafi duudhaa isaanii keessatti maqaan kennamaaf. Gama caasaa (form) Afaan Oromoo keessatti finnee yoo ilaalles koorniyaa dhiiraafi dhalaa agarsiisutu mul’ata. Kunis maqaa dhuufaa jechoota hundee jechaa /Galgala-/ jedhu irratti dhamjechoota koorniyaa mul’istuu / -oo / fi / - ee/ fufachuun jecha maqaa Galgaloofi Galgalee jedhu koorniyaa dhiiraafi dhalaa qaban mul’isuu danda. (Mitikkuu Dibbeessaafi Gammachuu Galaalchaa 1992:46),(Abarraa kaawwan 1996:189), (Rabbirraa 2014:95).

Afaan Oromoo keessatti dhamjechonni hundee jechaa irratti fufamuun adda addummaa koorniyaa dhiiraafi dhalaa mul’isan jiru. Isaanis: /- oo - ee/, /-aa -ee/, / -aa -tuu/, /-eessa -eettii/,

/- aa - uu/,- aa - oo/ fi kan kana fakkaatan akka ta'an barruulee adda addaa ni'ibsu. (Abarraa Nafaafi kaawwan 1996:196).

Haaluma kanaan dhamjechoota ' - oo' fi ' - ee' n maqaalee biroo irratti fufamuun koorniyaa dhiiraa yookaan dhalaa mul'isu. Dhamjechi ' - oo ' n koorniyaa dhiiraa yommuu agarsiisu, dhamjechi ' - ee ' n immoo koorniyaa dhalaa agarsiisu.

Jecha	dhamjechoota	maqaa uumaman	koorniyaa
Galgala	- oo	Galgalo <u>o</u>	kormee
	- ee	Galgale <u>e</u>	naayyee
ganama	- oo	Ganamoo	kormee
	- ee	Ganamee <u>e</u>	naayyee

(Geetaachoo Rabbirraa 2014:95)

Dhamjechoota /- aa/ - ee / maqaalee irratti maxxanuun koorniyaa dhiiraafi dhalaa mul'isan.

Jecha	dhamjechoota	maqaa uumaman	koorniyaa
Gaaddisa	- aa	Gaaddisaa <u>a</u>	kormee
	- ee	Gaaddise <u>e</u>	naayyee
Galaana	- aa	Galaana <u>a</u>	kormaa

Dhamjechoota / -aa/ - tuu/ jechoota hundee jechaa irratti fufamuun maqaalee uumaman maqaalee koorniyaa dhiiraa / - aa /fi / - tuu / n koorniyaa dhalaa agarsiisuu danda'an.

Wixina	dhamjechoota	maqaa uumaman	koorniyaa
Caal-	- aa	Caalaa <u>a</u>	kormee
	- tuu	Caaltuu <u>u</u>	naayyee
Beek-	- aa	Beekaa <u>a</u>	kormee
	- tuu	Beektuu <u>u</u>	naayye

Dham jechoota / -eessa / - eettii / jechoota hundee jechaa irratti fufamun maqaalee uumaman maqaalee koorniyaa dhiiraa / - eessa /fi / - eettii / n koorniyaa dhalaa agarsiisuu danda'an.

Wixina	dhamjechoota	maqaa uumaman	koorniyaa
Og-	- eessa	ogeessa	kormee
	- eettii	ogeettii	naayyee
Dur-	- eessaa	Dureessaa	kormee
	- eettii	Dureettii	naayyee

Abarraa Nafaafi kanneen biroo, (1996:194)

2.7.3. Maqaalee Dhaabbiin Dhamjechoota Hin Maxxanfatiin Koorniyaa Agarsiisan

Afaan Oromoo keessatti jechoonni maqaalee ta'an dhamjechoota osoo hin maxxanfatiin yookaan jechoota adda addaan barreeffaman koorniyaa agarsiisan ni jiru.

Koorniyaa dhiiraa

Damee

Raayyaa

Hundee

koorniyaa dhalaa

Meetii

Habaaboo

liillii

(Abarraa Nafaafi kaawwan, 1996:196) (fkn kan fooyya'e)

Akkuma armaan ilii kana irraa hubachuun danda'amutti maqaaleen moggaasa ta'anii jechoota adda addaan barreeffaman kun osoo dhamjechoota hin maxxanfatiin tajaajila koorniyaa dhiiraa yookaan dhalaa agarsiisuu danda'u.

2.8. Sakatta'a Qorannoowwan Walfakkii

Qorammoon moggaasatatti kanaan dura geggeefame hedduun jiru isaan keessaa kanneen mataduree kootti dhihatan akka armaan gadiitti tarreefamaniiru.

1. **Tasfaayee Guddataa Gabra** (2015) Qorataan kun irracaalaa aadaa maqaa moggaasuu uummata Oromoo irratti bu'uureffachuun qorannoo adeemsiseera. Qorannoon isaa kun isa kankootii kanaan wanti walfakkeessu akkuma jiru wanti gargar nubaasu jira. kunis moggaasa maqaa uummani Oromoo daa'imasaaf moggaasu bu'uureffachuun tokkummaa keenya yeroo ta'u, kan adda nubaasu xiyyeeffannoo keenyadha. kunis aadaa moggaasa maqaa kan duriifi aadaa moggaasa maqaa adeemsa keessa ballinaan amaleeffatamaa

jirudha. Adeemsa yeroo keessatti moggaasa maqaaa ilaalchisee jijjiirama mullate irratti xiyyeeffachuudhaan jijjiirama jiru kana mul'isuu irratti qorannoon koo xiyyeeffachuun adda nataasisa.

2. Qorataan Seefuu Tsaggaayee (2008). qorate mataduree qorannoo koo wajjin kan walfakkaatu yeroo ta'u walfakkiin keenya maqaa daa'ima Oromoo bu'uureffachuun xiinxala adeemsisuu yeroo ta'u, Addummaan keenya inni moggasa maqaalee kanneen durii bu'uureffachuu fi maqaa bakkeewwaanii qorachuu irratti xiyyeefata. Kiyammoo maqaalee hammayyummaa qaban caasaa isaafi hiika isaa xiinxaluu bu'uura taasifata. Qorataan kun qoqqoodii bu'uura moggaasa maqaa jedhee ilaale keessatti moggaasa maqaa yeroo ammaa bara 1991 keessa hammayyummaan moggaafaman" jedhii akka aadaa moggaas takkootti ilaalee jira haata'u malee gadi fageenyaa xiinxala adeemsiise hin qabu.
3. Baayyee Yimaam (2006) person name and identity formation: across cultural perespective' jedhuun qorannoo naannoo Booranaaratti geggeesseera. Xiyyeeffannoon isaa jila moggaasa maqaafi tartiiba raawwii moggaasa maqaa jalqaba jilaa irraa kaasee hanga xumuraatti maaltu akkamitti akka raawwatamuu fi eenyu akka raawwatu aadaa hawaasaan walqabsiisee ibseera. Haata'u malee hiika maaaleefi caasaa isaanirratti waan jedhe hinqabu. Addummaan qorannoo keenyaas xiyyeeffannoodha.
4. Shifarraaw Kabbabaa (2016)' xiinxala sirna moggaasa maqaa Oromoo Gujii' jedhu keessatti qorannoo adeemsiiseen akka ibsuuf yaaletti maqaa namaaf kennamu dhimmoota hawaasni bu'uureffatee moggaasuufi maqaalee moggaafaman ilaalee jira. Tokkummaan keenya moggaasa maqaa uummani Oromoo moggaasu ilaaluu yeroo ta'u, addummaan keenya. Moggaasaalee duriifi kan ammaa irratti xiyyeeffachuu keenyadha.
5. Seenaa Jifaaraa (2012) 'Moggaasa maqaa namaafi hiika isaa haala Godina Shawaa Aanaa Amboo bu'uureffate' jedhu irratti kan qorannoo taasifte keessatti dhimmoota hawaasni bu'uura godhatee maqaa moggaasau tarreessuun hiika maqaaleen qaban ilaaluu yaalteetti Adeemsa ishee keessatti moggaasaalee hammayyummaan mogga'an jettee kan ilaalte keessatti mataduree koo waliin walitti siqeenya qabaateyyuu' xiinxala gadifagoon hintaasifamne.

Walumaagalattii xiyyeeffaanaan qorattoota armaan olii bu'uura moggaasa maqaa kan ta'aniifi moggaasaalee kennaman ilaaluurratti kan xiyyeefatu yeroo ta'u, bakka isaan irratti hojetan kutaa Oroomiyaa adda addaati. Qorattoota kana hundarraa kiyya kan adda taasisu moggaasaalee ammaa kan yeroo dhihoo as amaleeffataman irratti xiyyeefachuufi hiika isaaniifi caasaa isaan qaban balballoomsuudha.

2.9. Yaaxxina Moggaasa Maqaa

Yaaxxina walitti dhufeenyafi fakkii (Symbolic interactionist)

Qorannoon xiin sammuu akka ibsutti shaakala walitti dhufeenya hawaasummaa shaakala aadaa keessatti mul'atuufi adeemsawwan moggaasni keessa darbu illaala.'symbolic interactionist' ykn walitti dhufeenyafi fakkii kan irratti xiyyeeffatu, xiinxala gadifagoo(micro level of analysis) dha. Xiyyeefannaan maqaa inni guddaan hawaasummaa waliigalaa ijaaruu keessatti dhiibbaa inni nama dhuunfaarraan gahu ykn walitti dhufeenya hawaasummaa keessatti meeshaa ta'uu isaa ibsa. Qabxiin kan biraan ilaalcha namni dhuunfaan ofiifis ta'u nama biraaf qabu dha. Kunis akka daawwitii keessatti of ilaaluufi nama biraa biratti of ilaaluudha. fkn ilaalcha namoonni namtokkoof qabaniifi miira namtichi ilaalcha sanaaf qabu(qaanii ykn ofitti boonummaa) jirudha.

Namoota yaaxxina walitti dhufeenyafi fakkii keessatti hirmaatan keessaa Harbert Blumer (1969) akka kaa'utti hawaasni adeemsa hawaasummaa fi haalleen walirra hin cinne kessatti uumama. Hawaasni tokko karaa dudhaalee, safuu, amantiifi ilaalcha walii qabuun nam dhuunfaarratti dhiibbaa geessisuu nidanda'a.

Yaaxxina kanatti dhimma bahuun walii galaan maqaan mallattoo namoonni ittiin adda walbaasan tahuu ni dubbata. (Yusuf, Olatunji, & Issah, 2014) jecha birraatiin maqaan mallattoo eenyummaa nam tokkoo, saala, amantii, garee hawaasummaa, haala taa'umsa lafaafi haala waan itti amanuu tokko ibsa.

Boqonnaa Sadii: Saxaaxaafi Mala Qorannoo

Qorannoo tokko adeemsisuun dura, maalif akka gaggeeffamu, akkamitti akka gaggeeffamu, maalirraatii akka xiyyeefatuufi mala akkamiin yoo fayyaadame kaayyoo barbadame bira gahuu akka danda’u adda baasuu barbaachisaadha. Kanarraa ka’uun boqonnaa kana jalatti, akkaataa qorannoon kun ittiin adeemsifameefi mala ykn tooftaa qorannoon kun ittiin geggeeffamutu dhiyaata. Haaluma kanaan, saxaxa qorannichaa, madda odeeffannoofi mala filannoo iddattoo, meeshaalee ragaan ittiin funaanaman, adeemsa odeeffannoon ittiin walitti qabameefi mala ragaaleen itti qaacceffaman boqonnaa kanna keessatti hammatamaniiru.

3.1. Saxaaxa qorannichaa

Saxaaxni qorannoo kayyoo qorannichaa bu’uureffachuun galma gahinsa qorannoof dhimmoota akka bu’uuraatti qorannicha keessatti ka’uu qaban maal akka tahe hubachuu gaafata. Akkasumas qorannichi akka maal maaliratti xiyyeefachuu qabu beekuun qorannichi haala barbaadameen raawwachuuf gargaara. kanaafuu saxaaxni qorannoo adda baafamee beekamuun barbaachisaadha.

Saxaaxni qorannoo karoora qorannooti. Yaada kana, Victor (2009:203) akkanaa ibsa, “*The research design is plan of action that allows the researcher to know where they came from, where they are, and where they are going.*” jechuun kaa’ee jira. Keessoo yaada kanaarraa kan hubannu, saxaaxni karoora qorataan tokkoo eessaa dhuftee waan tokkoo, eessatti argamafi kaallattii itti adeemu kan agarsiisu ta’uudha. Haaluma kanaan qorannoo kana keessatti moggaasa maqaa daa’immaniif kennamu ilaalchisee jijjiirama yeroofi jijjiirama dhalootaa gidduutti maqaaleen ergaa akkamiifi caasaa akkamii qabaatanii argamuu, guddina afaaniif bu’aan maalii kennu kan jedhuufi aadaa moggaasa maqaa waliin maal fakkaatu? Kan jedhu ilaaleera.

3.2 Mala Qorannoo

Qorannoon kun gosa qorannoo akkamtaa/qualitative research/ bu’uureffatee kan adeemsifamu waan ta’eef malli qorannoo isaa mala akkamtaa ibsaati. Mala qorannoo kana ilaalchisee Addunyaa (2011:10) yoo ibsu,” Qorannoon akkamtaa gaaffii maaliif? Akkamitti? Jedhan deebisuuf carraaqa” jedha. Qorannoon kunis moggaasaaleen unka akkamii qabu kan jedhuufi maaliif ykn maal ibsuuf moggaafamu kanjedhu ilaaluuf adeemsa deemame keessatti itti waa’ee

bahameera. Kana malee Malli qorannoo adeemsa ragaan ittiin qaaca’u yeroo ta’u kana ilaalchisee Addunyaa (2011:63) irratti yoo ibsu, “*Qorannoon haala ibsuuurratti yoo xiyyeffata ta’e, saxaxni isaa ibsaadha. Kan ibsamus odeeffannoo akkamtaarratti yoo hundaa’e saxaxni isaa ibsaa akkamtaa (qualitative descriptive) ta’a*” jedha. Kana irraa ka’uun ragaalee argaman lakkoofsaan kaa’uurra jechaan ibsaman. Qorattuun ragaalee argaman xiinxaltee jecha ofiitti gargaaramuun ibsa bal’aa kenuun qaaccessiteetti.

3.3. Madda Ragaa.

Maddi ragaa bakka ragaan qorqnnoo tokko mirkaneessu yookoon dhugummaa isaa irraa argamudha. Yaada kana deggeruun Filee (2016:58) akka ibsutti, “*Madda ragaalee qorannoo jechuun odeeffannoowwan mataduree qorannoo keenyaaf ta’u namoota yookiin bakkeewwan irraa argannu yookiin maddeen irraa walitti qabannudha*” jedhee kaa’a.

Kana bu’uureffachuun maddi ragaalee qorannoo kanaaf filame, akka madda raga bu’uuraa yookaan madda raga 1^{ffaa}tti kan gargaarame galmee tallaallii daa’immanii kan hospitaala Reefaraala Naqameetetti argamu sakatta’uun ture. Kunis moggaasaalee kanneen unkaafi hiikaan maqaalee duriirra adda ta’an filachuun lakkoofsaan dhibba afur (400)walitti qabeera. Kanneen kana keessaa kanneen daddabalamaafi walfakkii qaban keessaa hambisuun maqaalee ergaafi caasaan addummaa qabankan lakkoofsaan dhibba lamaaf jaatama (260) ta’anirraffi xiinxala adeemsiseera. Sadarkaa 2ffaatt maatii daa’immanii lakkoofsaan 10 ta’aniifi hayyoota afaanii lakkoofsaan 10 ta’aniif gaaffii afaanii dhiheessuun maada odeeffannoo akka madda raga 2ffaatti gargaaramuun odeeffannoo funaanee qaacceseera.

3.3.1. Iddattoofi Iddatteessuu

Iddattooiddateessuu keessatti malleen ykn tooftaalee adda addaatiin filachuun nidanda’ama isaanis: carraa, mit-carraafi lamaanuu walitti makuun ta’uu akka danda’u (Addunyaa, 2011).irraa hubachuun nidanda’ama. Adeemsa isaafi kaayyoo qorannoo isaarraa ka’uun qorattuun iddatteessuu mit-carraatti dhimma bahameera. Iddatteessuun mit-carraa akkuma maqaa isaa irraa hubannu deebistoonni kan filataman carraadhaan osoo hin taane, namoota dhimmicharatti hubannoo gahaa qaban akkasumas kallattiin abbaa dhimmaa tahun dhimmichaaf deebii kennuu dandahan filachuun adeemsifameera. kunis kaayyoo irratti hundaa’uun kan geggeefamedha.

Iddatteessuu akkayyoo (kaayyoo irratti hundaa'uun) iddattoo filachuun akaakuu iddatteessuu mit-carraa keessaa tokko ta'ee kan qorataan tokko beekumsa dhimmicha irratti qaburraa ka'ee kanneen odeeffannoo irraa argachuu danda'u murteessu ilaallata (Addunyaa, 2011). Haaluma kanaan namoonni madda raga ta'anii filataman kun sakattaa galmeetti aanuun kan madda raga naaf ta'e maatii daa'imman maqaalee ergaafi bifni isaanii kan dur amaleeffatamerraa adda ta'e daa'imman isaaniif moggaasan barbaadee gaaffii afaanii dhiheessuun raga walitti qabeera. Gama hayyoota afaaniitiinis namoota dhimma kanarratti hubannaa gahaa qabu jedhee yaadu itti karoorsee barbaaduun, barssistota sadarkaa barumsaafi muuxannoo gahaa qaban kan barnoota afaaniirratti yoo xinnaate digirii qaban filee gaaffii afaanii dhiheessuun ragaa qorannoo koo gargaaru irraa walitti qabeera.

3.3.2. Meeshaalee Ragaan Ittiin Funaanaman

Qorannoo adeemsifamu tokko galmaan gahuuf odeeffannoon kallattii adda addaatiin walitti qabamu baay'ee barbaachisaadha. Kunis ta'uu kan danda'u odeeffannoon funaanamuu qaban meeshaalee isaaniif ta'uun yoo funaanaman qofaadha. Odeeffannoo lakkoofsaan ibsamaniifi jechaan ibsamaniif meeshaan isaan ittiin funaanaman garaagara. Kanumarraa ka'uun odeeffannoo akkamtaa funaanuuf af-gaaffii, hin caaseffamnee, marii garee xiyyeeffannoo, daawwannaa, dokimentii garaagaraa xiinxaluufi kkf gaggeessuun funaanama. Qorannoo kanaaf, qorattuun odeeffannoo bal'aafi gad-fagoo argachuudhaaf meeshaaleen odeeffannoon ittiin funaanaman isaan armaan gadiiti.

3.3.2.1. Galmee Sakatta'uu

Qorannoo kanaaf Akka meeshaalee funaansa raga 1^{faa}tti natajaaila; raga sirrii naaf argamsiisa jedhee kanan fudhadhe itti dhimma bahe sakattaa galmeedha. Kunis galmee maqaan daa'immanii baayinaan irratti argamu filachuun adeemsifame. Maqaan daa'imman baroota adda addaa dhalatan irra jireessaan irraa argamu barbaaduun sakkatta'uudha. Galmeen kun akka madda raga 1ffaatti natajaajiluun kallattiin barbaadeefi hagan barbaaden ragaa argachuu kan nadandeessisu ta'uu waanan itti amaneefi. Bushoo (2008) Clandinin (2000) wabeeffachuun waa'ee galmee sakatta'uu yeroo ibsu akkas jechuun dubbata, gosoonni dookumentii sakatta'amu qaban waantoota barreeffamanii jiran, kanneen akka waraqaalee shaakallii (work sheet), xalayaalee gara garaa, galmeewwan uummataa(public records), maxxanfammoota adda

addaa (posters), kaartaa, suuraawwan adda addaafi waraabbii sagaleewwan garaagaraa akka ta'an ibseera.

Akka yaada armaan oliirraa hubachuun danda'amutti galmee sakatta'uun, wanta barreefamaan dokumantii ta'ee oltaa'ee jiru akka madda ragaatti gargaaramuun odeeffannoo funaanamuu akka danda'amu dubbata. Odeeffannoon galmee sakatta'uun argamu madda raga tokkoffaa waan ta'eefi raga qulqulluufi qabatamaa ta'e argamsiisuu danda'a. Kanuma bu'uureffachuun Maqaalee daa'immanii kan qabatee argamu galmee talaallii daa'immanii kan hospitaala Riifaraalaa Naqamteetti argamu irraa ragaa funaaneera. Sakattaa galmee kana keessatti maqaaleen argaman hedduu ta'anillee kan an irratti xiyyeefachuu funaane daa'imman maqaa jalqabaa isaanii hiikni kan Afaan Oromoo ta'ee caasaan maqaalee makoo ta'an kan yeroo dhihoo as moggaafamuu jalqaban qofaaratti xiyyeefachuun funaansi adeemsifameera. Kunis hiikaa ykn ergaafi caasa maqaaleen kun eeganii moggaafaman xiinxaluu akka nadandeesisu irratti xiyyeefatameetu.

3.3.2. 2. Af-gaaffii

Af-gaaffiin qorannoo akkamtaa keessatti meeshaa raga funaansaaf ta'u ta'ee kan filamudha. yaada kan Dowsan (2002,f.29) yommuu ibsitu, *"semi-structure interviewing is perhaps the most common type of interview used in qualitative social research."* Jedha. Yaada kanarraa kan hubatamuun danda'amu qorannoo akkamtaa keessatti af-gaaffiin bal'inaan kan fayyadu ta'uusaa ibsa. Bu'uuruma kanaan kallattii biraan ilaaluuf dhugummaa qorannichaa cimsuuf nagargaara waan ta'eef gaaffii afaanii qopheessuun Kaayyoo hiika maqaalee argachuuf carraaqu galmaan gahuuf akkasumas guddina afaanii keessatti gahee inni taphatuu baruufi aadaa moggaasa maqaa waliin hariiroo jiru ilaaluuf, maatii ijoolleefi beektoota afaanii gaafachuun cimina qorannichaa eeguuf yaadamee Hojiirra ooleera.

Boqonnaa Afur: Qaaccessa Ragaalee

Moggaasa maqaa daa'immaniif yeroo ammaa kennaman ilaalchisee akka ragaan galmee talaallii daa'imman hospitaala Reefaraala Naqamtee iirraa baatii Bitootessaa keessa walitti qabame irraa argametti akka armaan gadiitti qaaceffamee jira. Kunis bakka gurguddaa lamatti qoodamuun kan ilaalame yeroo ta'u inni duraa hiika ykn qabiyyee maqaaleen qaban ilaaluun yeroo ta'u inni lammataa caasaa ykn bifa isaan qaban xiinxaluun ta'a. Xiinxala hiika keessatti ilaalame yaada hawaasichaa keessa jiru ilaaluuf akkasumas fedhiifi hawwii inn jireenya dhuunfaa isaaf, biyya isaaf, lammii isaaf qabu bifa ibsuun danda'amuun qaaccessameera. Akkasumss xiinxala unkaa yka biffaa keessatti ilaalame caasaa maqaaleen hordofuun mogga'an ifatti lafa kaa'amuun yaalameera. Ragaan gaaffii afaanii maatii daa'imaafi hayyoota afaaniirraa walitti funaaname, yaada qaaccessa kana jalattii kaafame keessa isa lammataati.

4.1 Hiika Ykn Qabiyyee Maqaaleen Moggaasaaf Oolan Qaban

Mata-duree kana jalatti wanti ilaalame inni guddaan namni yeroo maqaa moggaasu sababa irraa ka'ee jedhu qabaachuu isaaf maqaa moggaasu sanaan qabatee waan jedhu qabaachuu isaa akkasumas ergaa ittiin qabatee dabarsu qabaachuu isaa agarra. kanumarraa ka'uun xiinxala maqaaleeratti geggeefame akka armaangadiiti tarraa'eera.

4.1.1. Moggaasaalee Mo'icha Agarsiisan

Xiinxala moggaasaalee kana keessatti wanti ergaa moggaasaaleerra argamu, Hawwasni jireenya jiraatu keessatti wanti isa lolu ykn wal'aansii isa qabi qabaachuu agarra. Kanas maggaasaalee kennu keessatti ifatti agarra. Diinni ykn nyaaphaan isaa morkatu qaba. kunis jireenya jiraatu ykn immoo nama akkasaa ta'uu nidandaha. Nyaaphaa kanaaf akka hinjilgeenfanne yeroo ibsatu, *Diinaraas*, *Diinadiggifi Mo'iiboon* jedhee moggaasuun falmii cimaa diina isaa wajjiin taasisu finiinsuu isaa himata. Lola kana keessatti olaantummaa ganfachuu isaa fuula duratti ilaalaa lola. Kanas *Nimona*, *Injifanno*, *Monet* jedhee moggaasuun mul'isata. Wal'anso qabu keessatti guddina irreesaafi cimina diina isaaratti qabu yeroo himatummo *Kumadebis* Jedhee moggaafata. Gama biraatiin wal'aansoo godhu keessatti injifannoo galmeesisu nii qabaata. Kanamoo *Monerra*, *Mo'eera*, *Mo'ichafi Moonenus* jechuun moggaasa daa'imaaf kennuun ibsa. Gama biraatiin jiruufi jireenya hawaasaa keessatti mudannoofi haala jireenya isaa moggaasaalee inni kennu keessatti hubachuu nidandeenya. Kanas *Falmii*, *falmataa*, akkasums *Didiyaa* maqaalee jedhan ilaaluun

gahaadha. Moggaasaaleen kun baayinaan kan mullatan ta'uun isaanii uumatacha waan kansaa tahe kankee miti jidhee kan isa falmu waan qabu fakkaata. Tarii wanti kun lafa inni qabu, qabeenya uumamaa kan akka albuudaa, bu'aa qonnaafi beeladaa, akkasumas biyya isaa ta'uu nimala. Oromoon Kan ormaa hinfedhu kan isaas dabarsee hinkennu keessumattuu mirgasaa dabarsee hinkennu. Walumaa galatti dhimmoota kansaa ta'an dabarsee kennuuf falmuufi diduun ejjennoosaa tokkoof tokko ta'uu moggaasaaleen armaan olii nihimu. Qabxiin biraan falmii tasisu kana keessatti tooftaa falmiin ittiin adeemsifamu moggaasaan qabee walii hima. Kanas moggaasaalee *Hamarsan*, *Marsii*, *Marsimo'i* jedhan kessatti ni agarra. Diina isa lolu mo'uuf tokkummaan murteessaa ta'uu ittiin ibsa. Walumaa galatti baay'inaafi qabeenya qabu gurmeessuun tokkummaa uumuun humna isaa akka ta'u wal hubachiisuuf moggaasaalee kanatti kan dhimma bahu fakkaata.

4.1.2. Moggaasaalee Yeroon Walqabatanii Moggaafaman

Moggaasaaliin ramaddii kana jalatti walitti qabaman yeroo dhufuufi yeroo ammaa kan giddugaleefatan ta'anii argamu. Moggaasaaleen fuula dura agarsiisan kanneen akka *Borfala*, *Borika*, *Kebor* kan jedhan agarra. Maqaan '*Borfala*' jedhu fuula duratti fala kan ta'u akka jiru ilaala. Rakkoon amma jiru boru akka hiikamu, jijjiiramni akka dhufu ilaalee raaga. Warri hafan lamman dhimma tokkoof fuula duratti kan beelama qaban fakkaata. Daa'imni dhalate bor waan hojjechuun irraa eegamu ykn waan gahee hojiisaa tahee isa eeggatu akka jiru isa hubachiisa. Maggaasni '*Barnabaas*' kan jedhummo bara hamtuu dhufu harka naqabii, nagargaari kan jedhe imaanaa daa'imasaatti ykn lammii isaatti kennu ibsa. Moggaasaaleen yeroo ammaa keessa jiru ibsan gama isaaniitin qooda fudhanaafi hojii bu'aan madalamu walirraa eeguu hawaasichaa kan himan ta'anii argamu. isaanis: *Barrinuf*, *Yeroon*, *Yeroket*, *Keyeron* kanneen jidhanidha. Kun lammiin yeroo jiru keessatti hojjechu, falmuu, jijjiiruunifi sirreessuun kan isaanirraa eegamu ta'uun wal hubachiisu. Gama biraatiin moggaasaaleen *Robati*, *Robeet*, *Rooberafi Yerosan* jedhan haalli yeroo daa'imni dhalatu rooba ta'uun kan agarsiisanidha.

4.1.3. Moggaasaalee Dinagdeen Hidhata Qaban

Moggaasaaleen dinagdeen hidhata qaban hedduutu mul'ata. Isaanis *qusannaaf*, *Konafi* fi *Wanofi* jedhan kanneen qabeenya dhuunfaaratti xiyyeehatanidha. '*Kanof*'ifi '*Wanof*'i kan jedhan qabeenya ofii sirriitti eegachuufi qabachuun kan abbaa ta'uu hubachiisu. Gama biraatiin immoo

lakoofsa matiillee qusachuun barbaachisaa ta'uu himu. Maqaaleen *Ebbanaaf*, *Horrenus*, *Jiinerrafi Jinenus* jedhan Eebbifamuu maatiiratti xiyyeefatu. Maatiin jireenyaafi qabeenyaan guddachuufi kan argatetti gammaduu isaanii agarsiisa. Kanamalees moggaasaaleen *Ofijaarfi Iddobus* jedhan dinagdeenis hata'u hawaasummaan akkasumas siyaasaan of ijaaruufi of danda'uun barbachisaa ta'uu himu. Gamabiraatiin kan badeefi kan manca'e iddoobuufachuufi boojuu argame sassaabuun jireenya dhuunfafi gamtaa jabeesanii ijaaruun gaarii ta'uu hubachiisu. Moggaasaaleen *Arjummaa*, *Arjoomnefi kennine* jedhan garraamummaafi garralaafumma qaban kan ittiin himan yeroo ta'u, dubbii dhoksaa ofkeessaa qaban qabeenya kennamuu hinqabne dabarsinee laanne jechuun gaabbii keessa kangalan ta'uu kan ofkeessaa qabu fakkaata.

Moggaasaaleen kaan immoo qabeenya ilaalatee hirama irratti waliigaltee kan ibsan ta'anii argina. Wanta ofiiqaban dabarsanii kennuu ykn arjoomuu kan ibsan yeroo ta'u, jaalalaafi maratee guddaa kan of keesaa qabudha. kunis dhiibbaa tokko malee of dabarsanii kennuu kan ilaalatan moggaasaalee kanneen: *Koket*, *Ansiif*, *Ankeetfi Ketim* jedhanidha. Moggaasaalee '*Koketi*'fi '*Ketim*' jedhan qabeenya ofii kennuuf heyyemamaa ta'uu yeroo ibsan', '*Ansiif*'fi '*Anket*' kan jedhan immoo qabeenyarra darbee of kennuuf qophaa'oo ta'uu ibsa. Asirratti maatiin jaalalaafi maratee guddaa qabu ittiin himata. Hagasuma moggaasalleen *Konaf Kokoti* jedhanimmoo faallaa kanneen duraa ta'anii argamu. Qabeenya ofii ofiif turfachuu, dabarsanii kennuu dhiisuufi cimsanii qabaachuu irratti xiyyeefatu. Keessoon moggaasaalee kanaa of ittummaa otuu hintaane qabeenya biyyaa biyyaaf yaada jedhu qaba. Nutu itti gargaaramuu qabna malee darbee ormaaf ta'uu hinqabu jechuu qaba .Akkuma kana moggaasni '*Keetinbon*' jedhu immoo kan ormaa hinkajeeliin, orma ta'uuf hinyaaliin of ta'i ergaa jedhu ofkeessaa qaba.

Moggaasaaleen maatiin ofiif yaaduu ibsan nijiru kunis harka qabaa daa'ima isaaniirraa barbaachuu hima. Egeree isaaniif daannoo akka ta'aniifiif itti ofkennuu, abdii egeree irratti gatachuu yeroo ibsatan, *Natol*, *Naa'olfi Nafnati* jedhanii moggaasuun imaanaa kennatu. Gabaabumatti ergaan isaanii 'ana deggeri' jechuudha. Moggaasaaleen *Kenaanfi Kenaaf* jedhan dhaamsa isaan qaban martinuu karaa koo siif ta'a jechuufi kan ati qabdu anaaf ta'uu mala kan jedhu ergaa dabarsu qaba.

4.1.4. Moggaasaalee Dhiibbaa Ibsan

Moggaasaaleen dhiibbaa jiru mul'isan moggaasaalee yeroo ammaa moggaafamaa jiran keessatti bal'inaan mullatu. Dhiibbaan moggaasaalee kana keessatti mullatu dhiibbaa gama siyaasaatiin jirudha. Maqaaleen *Si'oofan*, *Nugatan*, *Nu'ofan* fi *Soban* jedhan icciitii dhokataafi cimaa tahe baatanii argamu. Hawaasa ofiin of bulchuu barbaadu bulchiinsa ormaa jala jiraachuu ibsa.' *Si'ofani*'fi '*Nu'ofan*' yeroo jedhu, fedhii ofii hafee kan ormaa itti fe'amuu agarsiisa, geggeessuma jiru duuba harki ormaa jiraachuu irraan kan ka'e kan ofiis oofamee biyyas oofaa jiru ta'uu hima. Namoonni Yaada ormaa galmaan gahuun orma moosisanii ofis lammiis garboomsan san ilaalee gorsees ifatees deebisuu dadhabee garaan isaa yeroo gubatu, hadhaa garaasaa ittiin ibsata. Kana malees *Namiite* jedhee yeroo moggaasu, isa ormaafi loogee lammiirratti daba hojjetu, isa garaaf bulee sammuu garboomeen lammii garboomsu ilaalee, madaa isa yeroo hunda xuxxuqamee dhiigu sana ittiin ibsata; Ni himata. Gama biraatiin '*Soban*' jedhee yeroo moggaasu, haqni dhibee sobni bakka fudhatee, soba dhugaa jedhamee akka amanamuuf dhiibamee ibsata. Daddabalamaan akka sobame shirri duubaan akka irratti dalagamaa jiru ibsa. Dubbiin dubbatamu gocha gaawwatamuu waliin faallaa ta'ee, Sobni dagaagee, dhugaan sobaan liqimsame, sossobamaa jiraachuu agarsiisa.

Mataduree kana jalaa otuu hinba'iin dhiibbaa armaan olii diduufi qolachuun miira ofkeessaa qaban tahananii maqaaleen moggahanis nijiru. Isaanis *Maflusan*, *maflogan*, *Majibbu* kanneen jedhan keessatti ergaa dhokataa argamu jira. Kunis maaliif otuu arguu akka hinagarree, otuu dandeenyyu akka hindandeenyee taanee? jedhee gaabbiiifi aarii qabu agarsiisa. Looga akka malee gama siyaasaan jiru hubatee jibbaafi loogii jiru hammeefatee waan dubbachuuf jiru fakkaata. Obsuufi dhiisuun hanga qabaachuu qaba. Sodaafi lusuun nurraa hin eegamu jedhuutti hiikama. walii nahuufi walitti dirmachuun roorroo ofirraa qoluun akka barbaachisu dabarsuuf , moggaasaalee *Anaanika*, *Didiyaa*, *Aarfataafi Marrufala* kan jedhan moggaafata. Hawaasni garbummaa didee falmiif ka'uu, qabsoo diddaa garbummaa adeemsisuun sagalee mormii dageessisuu murteessa ta'uu agarsiisa. Daandiin roorroo ofirraa buusan, karaan hedduun jiraachuu fallis baayeen ta'uu wal hubachiisa.

4.1.5. Moggaasa Maqaalee Firaan Hidhata Qaban

Namoonni maqaa moggaasan yeroo baayyee jireenya isaanii keessatti waan isaan mudate yeroo daa'ima sana godhatan haala keessa jiran, miira itti dhagahamu akkasumas taajjabii qaban bu'uureffachuun moggaasa maqaa ijoollee isaaniif kennu. Keessumattuu yeroo daa'imni sun dhalatu walitti dhufeenya firaa wajjin qaban giddugaleeffachuun daa'ima dhalate fira ofii qaban wajjin wal madaalchisa ta'u agarra. Kunis mucaa dhalate sana firrarra caalsifachuu ibsachuu, firaa irraa ol aansuun ilaalu isaanii ibsachuufi faallaa isaammoo firaaf kanta'u, firaaf kanyaadu ykn firaaf kan'oolu godhanii ilaaluutu ittiin ifa.

Namoonni daa'ima godhatan fira qabanirraa caalsisaanii ilaluu yeroo ibsatan *Firaanol firaanachi*, *Sifirri*, *Kanariyaan*, *Aantiikooti* jedhanii kan moggaasan yeroo ta'u, Gama biraanimmoo firaa wajjiin qeeqa, komii ykn quuqqaa qaban asuma keessatti yeroo ibsatan nimullata. kunis Fira kamirrayyuu siwayya jechuu yeroo barbaadan '*Sumawwayyaa*' jedhanii waamu, firrikoo homaa naaf hinoolu jechuu yeroo barbaadan '*Siffrri*' jedhu. Firrikoo natti aana jedhu hinjiru jechuu yeroo barbaadan '*Aantiikooti* , *Aantii*, *Asaantuu* jechuun moggaafatu.

4.1.6. Moggaasa Maqaalee Biyyaan Hidhata Qaban

Maqaalee funaanaman keessaa kan biyyaan hidhata qabaatanii moggaafaman baayyinaan arguu danda'eera. Kanas gartuu lamatti qoodamanii ilaalamaniiru: Qabeenya biyyaa ta'uu kan ibsaniifi namoonni hawwii biyyaaf qaban kan ibsanidha.

4.1.6.1. Daa'imni Dhalate Qabeenya Biyyaa Ta'uu Kan Ibsan

Jaalala biyyaaf qaban giddugaleeffachuun mucaan dhalate biyyaaf kan bu'aa buusu, kan biyyiitti aaragalfatuuf qabenya biyyaa ta'uu agarsiisuuf maqaalee kan akka *Kanbiyyaa*, *Dabobiyyaa*, *Biyyaaf*, *Lammisaaf* kan jidhan moggaasaniiru.

4.1.6.2. Moggaasaalee Hawwii Bilisummaa Biyyaaf Qaban Ibsan

Lammiin hawwiin biyyaaf qaban hedduudha. Hawwii kana namoonni karaa adda addaa ibsatu. Kaan gochaan Kaan Jechaan yoo kanneen kanaan ibsachuun rakkisaa tae'ee kan argamu ta'e moggaasa maqaa mucaa isaaf kennuun ibsatee ni argama. Haala Siyaasa Oromiyaan Keessa turte

namoonni fedha biyyif qaban, hawwii siyaasaa gochaafi jechaan ibsuun kan gatii isaan kaffalchiisu ta'ee yeroo argamu karaa icciitawaa ta'een afuura baafachuu filatu. Moggaasaalee kana keessatti hiikni mullatu biyyi garbummaa jala jiraachuufi lammiin bilisummaa barbaachuu isaanii agarra. Kanas Moggaasaalee kanneen akka *Bilisummaa*, *Walabummaa* fi *Birmadummaa* jechuun moggaasuun baayyinaan mullata. Gama biraatiin garbummaa yka hacuuccaa jala jiran jalaa ba'uuf daa'ima dhalatu akka abdiitti ilaaluutu mullata. Garbummaas hata'u hacuuccaa amma akka jala jiran yaadan tokko jalaa akka isaan baasu ykn isaan oolchu ibsachuuf: *Sinbaana*, *Oolchaa* jechuun moggaasu Kana malees fuula duratti abdii biyyaaf qaban kan akka ta'ee argamu barbaadan, fiixaan ba'umsa argachuu isaaf hawwii qaban yeroo ibsan *Injiffannoo* jedhanii moggaasuun hawwii dhokataa qabn ittiin ibsatu.

4.1.7. Moggaasaalee Of Ta'anii Argamuu Ibsan

Moggaasaalen ofta'uu ykn maalummaa ofii jaallatanii fudhachuu ibsan moggaasaalee yeroo ammaa kennamaa jiran keessatti nii mullatu. Kunis Kanaan dura hacuuccaa sirni Dargii uummata Oromoorraan gahaa turerraa kan ka'e Oromoon ofdagatee kan biraa ta'uuf akkasumas fakkaachuuf yaalaa tureera. Yeroo kana keessatti eenyummaan Oromoo mullachuun hafee akka qaaniif akka laayyessaatti ilaalamaa tureera. Kanarraa ka'uun dhaloota keessatti jijjiiramni eenyummaa kan uumame hanga fakkaatutti maqaaleen eenyummaan Oromoo ta'uu himuurra saba biraa himantu mullate. Kun har'arra dhaabatamee yeroo ilaalamu qanessaafi saalfachiisaadha. Haala yeroo kanaan dura ture sana ijaa bahuuf kan yaadamee moggaafamu kan fakkaatu, maqaalee hedduutu jira. Sabummaa ofii jaallachuufi kabajuu yeroo ibsatan: *Nanbon*, *Sabanbon*, *Sabbonaafaa* jedhanii moggaasu. Eenyummaa isaanii jaallachuufi kabajuu agarsiifachuu yeroo barbaadan moggaasaalee *Boniya*, *Ofinbon*, *Boonaa*, *Isakoor* jechuun namummaa isaanii fudhachuu mirkaneessu. Kun kan agarsiisu Uummanni Oromoo Dhiibbaa irra ture baree eenyummaa isaa barbaachuufi jaallachuu, akkasumas simatee fudhachuun kan duriisana ijaa bahaa kan jiru tahuu agarra.

4.1.8. Moggaasaalee Olaantummaa Hawwan

Moggaasaaleen namaaf kennaman miira ibsuu keessatti gahee taphatan qabu. Miirrii dhala namaatti dhagahamu hedduun jira isaan keessaa miira olaantummaa ykan miira gadaantummaa /

isaan tokko. Miiirri kun akka namatti dhagahamu kan godhan keessaa iddoon hawaasa keessatti qaban isa tokko .

Sirna Dargii keessatti iddoon Oromummaan ykan Afaan Oromoon qabu xiqqaadha. Kunis Kan hinbarannee, baadiyyaafi doofaa godhamee ilaalama ture. Kanaaf namoonni kanbarate ykn Kan qaroomme fakkaatanii argamuu yoofedhan Afaan oromoon hinmoggaasan ture. Moggaasaaleen yeroo ammaa kennaman kana ofirraa qolachuuf wallaansoo kan qaban fakkaatu. Kun hiika maqaalee kennaman keessatti yeroo ilaalaman: *Nuggitan, Ol'anne, Beekamtii Numara'ol* kan jedhanfaa keessatti agarra. Kanamalees wallaansoo ilaalcha kana dhaloota dhalaterraa cabsuuf godhan maqaalee: *Bekan, Bekam, Kemara'ol, Oliyaad, Yadanolfi Singitan* faa jedhan keessatti arguu dandeenya.

4.1.9. Moggaasa Maqaalee Ijabaatii Ibsan

Moggaasaaleen kanneen hiika ijaa ba'uu Kan ofkeessaa qaban jiru. Ummatichi jiruuf jireenya isaa keessatti qaama biraan qabeenya isaa jalaa bade , lubbuu bahe ykan waan iddoodhaa dhibe kan qabu ta'uu hubanna. Waan hamaa isaratti raawwate kun kan irraanfachu hindandeenye, kan mar'ummaan isa nyaatu, kan ramacii barruu jalaa itti ta'uu jiraachuu nama hubachiisa . Garuu ijaa bahuuf kan haalli ykn yeroon akkasumas humni isaaf hin eyyemne ta'uu hubanna. Kanaaf gubbii isaa kana moggaasa godhee himata. Moggaasa kennuun gadoon bahuu qabdi ykn dhugaa bade deebi'uu qabdi yaada jedhu ittiin ibsata. kanas maqaalee kanneen akka: *Gumabas, Ijabaas, Dhugabasfi Ijabatii* jedhee moggaasa. Roorroo kana ofirraa qoluuf malli jiru kan akka furmaatatti ta'uu ibsachuuf jechoota lola labsan kan harka laachuun ykn abdi kutachuun keessatti hinmullane yeroo moggaasu hubatama Kunis: *Loliyaa, Halolanfi loleera* kan jedhanfaa ballinaan moggaasamanii argamu.

4.1.10. Moggaasaalee Simannaa Ibsan

Moggaasaaleen simannaa ibsan moggaasaalee yeroo ammaa moggaafaman keessatti ni mul'atu. Simannaan taasifamu kun tarii daa'ima dhalate faara gaariin ilaaluu isaanii ta'uu nidanda'aa. Tariimmoo yeroo daa'imni sun dhalate simannaa maatiin sun qaama biraarraa isaaniif ta'etu ture ta'uu nimala . Akkasumasimmoo hamtuus gaariis hata'u waan jireenya keessatti maatii mudat'e Hata'u jedhanii ofitti fudhachuu isaanii ibsachuu ta'uu nimala. Moggaasaaleen kana ibsan

kanneen akka: *Simeeraa, Sisima, Simannaa*, fi kanneen biroonis nijiraatu. Faallaa kanaatiin daa'ima dhalates ta'u haala mudate garaa duuba fudhachuu isaanii kan ittiin ibsatanis nimoggaasu isaanis: *Tananis, Ta'era, Tatettifi* kanneen akkasiifaatu argama.

4.1.11. Moggaasaalee Amantii Rabbirraa Qaban Ibsan

Wanta humnan'ol tahee itti dhufuuf wabii rabbiin qabaachuufi rabbiin dahoo godhachuu moggaasaaleen ibsanis nijiruu. Moggaasaaleel kun kan: *Balaasiqole, Waaqdanno, Waqanbonfi Waqsingatin* jedhaman moggaafamanii argamu. Hiikni isaanii waan dingata sirra gahu jalaa si'oolcheera; uumaan ittigaafatamummaa kee fudhatee daannoo siif taheera kan jedhanidha. Kanamalees rabbitti kooluu gali, isaan booni, isaan dhaadadhu kanjedhuufi uumaan harka sihaqabu, inni singatiin yaada jedhuun hawwii gaarii daa'imaaf qaban ibsu.

4.1.12. Moggaasaalee Fedhii /Hawwii/Ibsan

Moggaasaaleen fedhiifi hawwii ibsan moggaasaalee yeroo ammaa keessatti garee tokkotti qoodamaniiru. Namoonni mudannoo jireenyyaa kan ta'an kan akk dhabuu, argachuu, mijaa'uu, mijaa'uu dhabuun ni'ibsatu. Dhalachuun daa'ima isaanii akeekaaf jaalala rabbiiti jedhanii yeroo yaadan maqaalee *Fedhawaaq* ykn *Fedhasaa* jedhanii moggaasu. Akkasumas daa'imni argatan akka fedhaafi hawwii keenyaatti nuuf tahe yeroo jedhan kanneen *Feenaan, Feeneet, Fenus* jedhanii waamu. Faallaa kanaammoo daa'ima argachuu otuu nuti hinfedhiin dhalatte jechuuf '*Miiraaf*' jedhanii waamu.

Gama biraatiin hawwii gaarii fuuladuratti akka ta'u barbaadan moggaasaalee *Namis, Meenasfi Na'ibsitu* jedhanii moggaasu. Akkasumas *Koorina, Abjoonne* jechuun waan gara fuula duraa ittiin ibsatu. Ofitti amanamummaa guutuu qaban yeroo ibsatan moggaasaalee *Naaftanan Oftanan* jedhan gargaaramu.

4.1.13. Moggaasaalee Gamtaa Agarsiisan

Moggaasaalee gamtaa jajjabeesan moggaasaalee walitti qabaman keessa isaan tokko. Isaanis tokkummaan human ta'uufi walii ta'uun bu'aa qabaachuu dubbatan kanneen akka *Nuwaliin, Walumaan, Yaanet, Kanenus* jedhan ni'agarra. Ergaan isaanii: nuwaliin miidhagna, waliin jiraanna, waliin qabsoofnaa, waliif humanfi kan biroos qabaachuu nidandaha. Addaan faca'uufi waljibbuun diigamuufi mo'amuu fida dhaamsa jidhu ofkeessaa qaba.

4.1.14. Moggaasaalee Obsa Bu'uureeffatan

Namni hamma danda'u obsa. Booda obsi namaa dhumuu hinoolu. Hawaasichi obsa guddaa obese amma garuu obsa fixachuu karaa moggaasaalee niiibsata. Hawaasichi waan obsuu dadhabe kan obsa fixateef tokko akka qabu yeroo himatu, moggaasaalee *Obsinaan, Yobsan, Obsine* kan jedhan gargaarama. Ergaan isaan dabarsan yoo ilaalle, obsinee homaa nurraa hafuu didee, obsinnaan soda ta'ee akkasumas yoo obsan hanga hinqabuu? obsi daangaa qabaachuu qabaa kan jedhuuf deemu fakkaata. Walumaa galatti roorroon itti deddeebi'uurraan kan ka'e oobsa fixachuufi dursee baayyee kan obsaa ture ta'uu agarra.

4.1.15. Moggaasaalee Dinqisiifannaa Ibsan

Moggaasaaleen daa'ima dhalate dinqisiifatan bifa kanaan dura hin anmaleeffatamneen, haala hiikni isaanii nama malaalchisuun moggaafamanii argamu. Moggaasaaleen kun Jechoota ajaa'iba ta'uu himaniin haala sammuu namaa keessatti qabatanii hafuu danda'anitti bocamanii agarra. Maqaalee kana gaafa dhageenyuu daa'ima itti mogga'e sana utuu agarree nama jechisiisu. Hanga uumama haaraa ta'uu namatti fakkaatanitti dinqisiifannaan kuulamanii moggaafaman. Akka fakeenyaatti yoo ilaalle maqaalee *Malgaarin, Maldansi, Kehooda, Wahaara, Sumayaa, Keraj*, kanneen jedhan ilaalu nidandeenya. Moggaasaaleen kun garmalee faayamoo ta'uurra darbee sammun namaa waan addaa godhee akka yaadu taasisu.

Gama biraatiin moggaasaaleen beekumsa Uumaa dinqisiifatan hedduun nijiru. Uumaan ogummaa qabu hunda duguugee itti waahee bahuun beekumsa isaa ittiin agarsiisuu isaa himu. Daa'ima sana bu'uuressuun dandeettii uumaa isa hinmadaalamne calaqisiisu. Maqaaleen kanaaf fakkeenya ta'an: *Uumeeraan, Dinqiwaq, Raajiwaq, Odahim, Na'ume* kanneen jedhan kaasuun nidanda'ama. Moggaasaaleen kun Uumaan Seera uumaa kanaan dura tureen alattii namarraa adda godhee uumuu isaa himu. Tarii daa'imni sun ooluu ykn qaama addaa dabalataan qabaatee kan dhalate ta'uu kan hinoollee fakkeessanii namattii mullisu.

4.1.16. Moggaasaalee Filannaa Ibsan

Jireenya namaa keessatti filannaan dhimmooota adda addaattii karaa adda adda mul'ata. Kanneen keessa tokko moggaasaan. Moggaasaani yeroo tokko tokko dhimmoota icciitii ta'an ykn miiraan walqabatan kan ibsan ta'uu nidanda'u. Dhimma kana ilaalchisee moggasni mogga'u, daa'ima godhachuuf filatu ta'uu nimala, bakka jiraatu filachuu ta'uus nidanda'a, qaama siyaasa isa

bulchu filachuu ta'uu nidanda'a akkasumas kanneen biroollee nijiraatu. Kanneen barbadu sana filachuufi filachuu dhabuu akkasumas kan barbaadu filatee argachuufi argachuu dhabuu walqabsiisee haala icciitiin kan abbaa duwwaa ta'een moggaafamee argama. Kunis Maqaalee *Fileerafi Filannoo* jedhan yoo ilaalle kallattiin filannoo paartii biyya bulchu filachuu wajjin kan walqabatu ta'uu nidanda'a. Filannoo fileera yoo filannaanoon dhuguma filannoo ta'eef kan jedhutti hiikamuu nimala ykn Filannoo maqumaafii fileera malee filannoon koo hinkabajamu jedhee waan roorroo ibsatu ta'uu nimala. Walumaa galatti fedha qabu ibsachuuf nigargaarama. moggaasaalee *Sifeenafi Fo'an* jedhan daa'ima argatan akka filannoo isaanii argachuu filannoo kanatti gammadoo ta'uu isaanii kan ittiin himatanidha.

4.1.17. Moggaasaalee Jecha Ingiliffaa Akkaa Fakkaatanitt Itti Yaadamanii Mogga'an

Moggaaaaleen kun haala nama ajaa'ibuun itti yaadamanii akka jecha afaan Ingilizii fakkaachuu dandahanitti bocamanii agarra. Moggsleen kun fakkaachuu isaanii qofaa otuu hintaane, hiika isaan afaa Ingiliffaan qabani waan itti yadame moggahe fakkaatu. Fakkeenya kanaaf ta'u yoo kan ilaallu tahe, moggaasaaleen *Olibrayti, Jines, Olifera* kan jedhan ilaalluu nidandeenya. Moggsaleen kun hiika isaan Afaan Oromoon qabanirra hiika isaan afaan Ingiliffaan qaban waan xiyyeefannaa argate fakkaata. Jechoota kanaaf hiika galmeen jechoota Afaan Ingilizii kennu ilaaluun ragaadha.

“Bright means full of light or shining strongly” jedha. Kana irraa ka'uun' oll bright' jechuun hundinuu ifa guddaa ykn calaqqee ajaa'ibsiiaadha jechuudha.

'Jinius mean who is much more intelligent or skill full than the other' jedha. Hiikni isaas nama dandeettii namni hinqabne qabu ykn nama dandeettii yaaduu cima qabu jechuudha.

Hiika jechoota kanarraa dhaabannee moggaasawwan fakkaatanii bocaman yoo xiinxallu, hiika afaan Ingiliffaa jiru sana giddu galeeffatanii ijaarsaafi waamamaan kan Afaan Oromoo ta'an itti yaadamanii kan bocaman ta'uu hubanna. Moggaasaaleen kun hiika isaan afaan Ingiliffaan qaban filatamee, jecha Afaan Oromoon fakkaatuun kan bakka buufame malee, ergaan isaan Afaan Oromootiin qaban waan itti xiyyeefatame miti.

Moggasaaleen kan akka *Wasingitan, Amenika, Kominiketfi Olifero* jedhan yoo ilaalle hiika isaan afaan Ingiliffaan qabanirra hiika Afaan Oromootiin laatame bu'uureffatee kan moggahe

fakkaata. Hatahu malee jecha afaan Ingiliffaa akka fakkaachuu danda'nitti bocamaniiru. kana kan nuhubachiisu 'Singitan' jechuu otuu danda'uu 'Wasingitan' jidha. Kunis 'washingitan' kanjedhu kutaa biyya Ameerikaa fakkeesuffi yaadameetu. Akkasuma 'Ameen' jechuurra 'Amenika' jedha kunis maqaa biyyaa 'Ameerikaa' jedhu fakkeessuuf yaadameetu. Koket jechuu otoo dandahuu 'Kominikeet' jidha. Kunis jecha 'comunicate' jedhu kan hiika waliigaltee jedhu qabu fakkeessuuf carraaqii godhame agarra. Kanamalees moggaasni 'Olifeera' jedhu jecha maqaa dibata rifeenasaaf kennamee beekamu jecha 'Olivera' jedhu fakkeessuuf kanyaadamedha. Ergaan moggaasaalee kanarraa hubannu fakkeessuufi fakkaachuuf fedhii fi carraaqii tasifamu guddaa ta'uudha. Kanarraa ka'uun kan nicaala ykn fooyya'aadha jedhutti of harkisa. Kunimmoo eenyummaa dhiibuufi dhabamsiisuurratti gahee hagna hinjedhamne taphata. Asirrtti wanti hamaan, maqaa mogga'e sana otoo hiintaan xiinsammuu ittiin mogga'etu sodaachisaadha. Jaarraa namni of barbaadu keessatti kan of baqatu arguun hagam qaanessaafi saalfachiisa akka ta'e namni kamiyyuu hubachuu nidandaha. Walumaa galatti namni kansaatti hinquufne kansaa xineessuun of ta'uurra nama biraa ta'uuf yaaliinni godhu cimaa ta'uu hubana.

4.1.18. Moggaasaalee Tartiiba Agarsiisan

Moggaasni durii kan moggaasa Oromoo keessatti Waanti tokko toora galuun argamuu bu'uureffachuun maqaan baafaman *Tarreessaafi Tarruu* akka fakkeenyaatti kaa'uun kan ilaallu yeroo tahu, Moggaasaaleen yeroo ammaa dhimma kana ibsan *Ketoran* ykn *Ketarree* kan jedhan agarra. Hiikni ykn faayidaan maqaalee kanaa wanti mijatee akka yaadanitti tooragaleef jiraachuu agarsiisa. Askeessatti saallii walfakkaatu ykan dabaree dabareen dhalateefiis ta'uu nimala kanamalees jireenyi tolee akka fedhanitti mijateefiis ta'uu niimala. Walumaa galatti faayidaan moggaasaalee kanaa waa toora galee tartiiba barbaadamus ta'e hinbarbaadamneen argamuu ittiin ibsamee jira.

4.1.19. Moggaasaalee Dhimoota Yeroo Ammaa Bu'uura Godhatan

Moggaasaaleen kun dhimma yeroo/current issues/ ta'an irratti hunda'nii maqaa bahanidha. Keessumattiyyu bara 2010 walakkeessarraa ka'ee kan mogga'an ta'anii mullatu. Bara kana keessatti dhimmoota hawaasaan faarfaman, Kan dhimmaa guddaa ta'ee irratti nama haasofsiisuuf, kan onnee hawaasaa keessaa dhahatu ta'uu agarra. Moggaasaaleen kun miira hawaasichi keessa jiru, fedhiifi hawwiisaa guddaa dhimmoota ta'an bu'uura taasifatu. Irraa caalaa ergaan isaan calaqisiisan haala siyaasa yeroo biyyittiin keessa jirtu kan waliigalaati. Kunis

ergaa ijoo sirboota siyaasaa kessa jiraniin walfakkii qau. Fkn *Jirraa, Saaqii, qeerroofi Ittimuddi* kan jedhan haala hin amaleeffatamneen moggaasa ta'anii agarra. Kun kan nu'agariisu hawaasichi haala yeroo keessatti hirmaannaa inni qabu ho'afi kallattiin ta'uurra darbee tokkummaa inni qabu kan calaqisiisudha.

4.1.20. Moggaasaalee Maqaa Abbaa Wajjin Akka Deemanitti Yaadamanii Bocaman

Moggaasaalee xiinxalaaf filataman keessaa gartuun tokko maqaa abbaa wajjiin akka hiika kennanitti yaadamanii moggaafaman. Kunis moggaasaf ka'umsa kan ta'u sababiin jiraatees, otuu hinjiraatiin, maqaa abbaa wajjiin ta'uun dhaamsa dabarsuu danda'u giddugaleeffachuun akka dhaamsa waliin dhaamuuf waan yaadame fakkaata. Hiikni maqaa daa'ima sanaa hiika maqaa abbaa isaaratti hirkachuun akka waliin ta'uun hiika kennuu danda'anitti yaadamanii mogga'an. Moggaasaaleen kun akka armaan gadiitti toora galaniiru.

Yeroon Kan Walqabatan

Yeroon Toleeraa

Caalittaa Barasaa

Barana Toleera

Yoomiyyuu Waaqjiraa

Natolinnaa Suutumaa

Hawwii Bilisummaa Kan'ibsan

Yoomilaataa Bilisummaa

Hawweeraa Bilisummaa

Imaanaa Bilisummaa

Baasinnaa dhugaasaa

Abjoonne Gaarummaa

Falmiin Mirga Kabachiisuu Kanibsan

Falmataa Lammii

Qabsoo Finiinsaa

Siifan Duulaa

Kumadeebis gammachiis

Naanis Gammachiis

waan Fiixaan Ba'umsa argate ilaalatee

Nagaa Guutuu

Amantii Guutuu

Fayyinaan Kan walqabatan

Seenaaf Fayyeeraa

Galatasaa Fayyeeraa

Hiikni moggaasaalee kanaa hiika moggaasa maqaalee kan armaan olitti tarreefame keessatti kan ife yeroo ta'u, asjalatti dhimma walhidhinsa isaan maqaa abbaa waliin qaban irratti ilaalame. Ergaan isaanii irraa caalaatti maqaa abbaa wajjin yoo ilaalame sirriitti kan ifu ta'ee argama. Ergaan waan sammuu nama noggaasee keessa jiru ta'ullee, maqaan abbaa mijataa ta'uun ergaan

barbaadamu qixa barbaadamuun akka darbu gargaareera. Adeemsi moggaasa akkasii maqaa namaa keessatti darbee darbee kan mula'taa turedha. Haata'u malee yeroo ammaa keessa baayinni isaanii dabaleera.

Fakii 1. Qorattuun yammuu ragaa galmeerraa sassaabdu suuraa fudhatame keessaa

4.2. Qaaccessa Moggaasaalee Bifiyyee /Caasaa/ Isaaniirratti Hundaa'uun

Xiinxalli asjalatti adeemsifame xiinxala moggaasaalee maqaa namaa ta'anii funaanaman caasaa isaan irraa ijaaraman ilaaluunidha. Kunis karaa lamaanidh moggaasaalee maqaa namaa ta'anii argaman kana sadarkaa xiinjechaatti ilaaluufi akkaataa uumamsa isaanii ilaaluun ta'a. Kunis yaada Mitikkuu Dhibbeessaafi gammachuu Galaalchaan (1992:62) jedhan bu'uura taasisuun ta'a. Kunis "Afaan Oromoo keessatti maqaaleen bifa lamaan akka uumaman isaanis adeemsa maxxanfannaafi Jechoota walitti makuudhaanidha." Jedhanii dubbatu. Sadarkaa xiinjechaatti ilaaluufi uumama isaanii irraa keesaa ilaalu jedhee qoodeera. Xiinjecha ilaalchisii Addunyaa (2012:62) irraa yeroo ibsu "Xiyyeefannoon caasaa sadarkaa kanaas amala jechoonni bu'uuraafi jechoonni ijaaraman qabaniifi seerota isaan ittiin to'ataman balballoomsuudha." jedha . Yaada kana gama maqaalee moggaasaaf oolanitti fiduudhaan ilaalameera.

4.2.1. Moggaasaalee Adeemsa Makoon Ykn Suphaan Uumaman

Moggaasaaleen yeroo ammaa irraa caalaan isaanii jechootaa makoo ykn jechoota walitti suphaman irraa kan ijaaraman ta'anii argamu. Abarraafi kaawwan (1995:51-53) yaada kana

yeroo ibsu, jechoonni lama walitti dhufanii jecha hiika haaraaf yeroo oolan diigala jenna. Jechoota adeemsa suphaan walitti makaman irraa ijaaraman makoo(blend) akka jedhamu dubbata. Moggaasaalee yeroo ammaa adeemsa kanaan moggahu, aadaa moggaasaa Oromoon dur qabu irraa maquu isaa kan agarsiisan mallattoo jalqabaati jechuun nidanda'ama. Moggaasaaleen kun kan duriirraa bifa adda ta'een argamu kunis irra caalaan moggaasaalee kana bamaqaa Ramaddii sadanuu qaama gadhatanii irraa tolfaman ta'anii argamuu isaaniiti. Hata'u malee jechoonni gareen biraanis walitti makamanii moggaasaaf oolani ni'agarra. Isaan kana tokko tokkoon ilaaluuf yaalameera.

4.2.1.1. Moggaasaalee Bamaqaafi Bamaqaarraa Uumaman

Bamaqaaleen amala isaaniitiin bakka matimaa/subject/fi bakka antimaa/object/ yeroo dhaabbatan unkaa walfakkaatu hinqabaatan. Ramaddiin isaan qaban tokko ta'ee hima keessatti dhaabbii ykn bakka itt argamanirratti hundaa'uun jijjiirraa unkaa ni'agarsiisu. fkn Ramaddii 1ffaa Ani, ana, na nan,nu, nuun ta'ee argama. Ramaddii 2ffaa Ati, si'i, si, sin isin ta'ee agarra. Ramaddii sadaffaan ishiin, inni, isa. Ishee isaan ta'ee agarra. Kana Addunyaa (2018:47) irratti gabatee keessa kaa'amee matimaafi antimma ta'ani akka itti argaman ibsee agarra. Bamaqaaleen kun kallattii adda addaan jechoota addaagaraa waliin makamuun moggaasaaf oolaniiru.

bamaqaa + bamaqaa = moggaass
 Ana + -Sii- + -f = Ansif
 Na- + Fi + - si = nafsi
 Koo - + - Kee- + _ti = Kokeet
 Koo - + -na- + _f = Konaf

Moggaassaleen kun kan yeroo ammaa mul'atan kan aadaa moggaasa maqaa Oromoo kan hinturre addaa reefu amaleeffatamaa dhufedha. Moggaasaaleen kun bamaqaa irraa ijaaramuu qofaa otuu hintaane Fufiilee/maxxantoota/fi walqabsiistoota kan qaban ta'uu fakkeenyi armaan olii ragaadha. Kunimmoo Seera jechoonni makamanii jecha haaraa uuman jedhanii hayyoon yeroo adda addaa kaa'aniin ala kan ta'e ta'uu hubanna. Kanaafuu moggaasaalee kana adaa moggaasaaa haraa jennee fudhachuun nidanda'ama.

4.2.1.2. Moggaasaalee Bamaqaafi Jechoota Biroorraa Uumaman

Moggaasaalee yeroo ammaa keesatti hirmaannaan bamaqaalee olaantummaa kan gonfate fakkaata. Sababiin isaas bamaqaaleen gartuu qaban hundummafi deddeebii hedduun kan argaman waan ta'eef. kana mee tarreen haa'ilaallu.

4.2.1.2.1. Bamaqaafi Maqaarraa Moggaasaalee Uumaman

Addunyaa. (2013:43) irraa bamaqaalee illaalchisee, "... *tajaajilaanis ta'e galumsaan bakka maqaa bu'uun hojii isaa raawwachuun garee maqaa jala galuu waan danda'aniif akka garee of danda'aa tokkootti hin ilaalaman*" jedha. Haata'u malee moggaasaalee yeroo ammaa keessatti aka garee jechaatti of danda'anii waan hirmaatan fakkaatu. Bamaqaaleen maqaa wajjin makoo uumuun moggaasaaf oolaniiru. fkn

Bamaqaa + Maqaa = moggaasa

Si'i + fira - + ni = Sifirri

Si'i + Hiriya - + -n = Sihiriyaan

Naan + boona = Nanboona

4.2.1.2.2. Bamaqaafi Gochimarraa Kan Uumaman

Bamaqaa + gochima = Moggaana

Nan + booni = Nanboni

Na + oolinnaa = Na'olinnaa

Nu + mite = Numiite

Siin + fayye = Siinfayye

4.2.1.2.3. Bamaqaafi Ibsa Maqaarraa Kan Uumaman

Bamaqaa + ibsa maaqaa = Moggaasa

Na + ibituu = Na'ibsituu

Kee + maraa + ol = Kemara'o

Fakkeenya armaan oliirraa bamaqaaleen garee jechoota adda addaa waliin makamanii ijaarsa maqaaf olluu isaanii agarra. Kunis hirmaannaan isaanii guddaa ta'uu agarsiisa; olaantummaa gonfachuu isaaniifis ragaadha. Aadaa moggaasa maqaa keessatti yoo jiraatanillee maqaa waliin

makamanii argamu kunis Tolasaa, Milkiisaafi Bakkashee ilaaluun nii dandahana. Amma garuu daangaafi facaatiin isaanii kan yeroo kamiirrayyuu caalaa dabaluu hubanna.

4.2.1.2.4. Moggaasaalee Bamaqaalee Tokkoo'ol Qaban

Moggaasaaleen yeroo ammaa keessatti bamaqaaleen tokkoo ol bifa nama malaalchisuun hirmaatanii mooga'anii argamu. Sababiin isaas seera makoo keessatti kan hayyooni amala afaaniiti jedhanii kaa'an ala waan ta'eefi. Fakkeenya isaa haa'ilaallu.

bamaqaa + bamaqaa + ____ = Moggaasa

Na + ati + fira = Natiffir

ati + anaa + -f = Atinaaf

nuu + waliin = Nuwaliin

4.2.1.3. Moggaasaalee Firoomseefi Maqaarraa Uumaman

maqaa + firoomsee = moggaasa

Fira + ol = Firaol

Fira + achi = firanchi

Maatii + -n + ol = Matinol

Yaada + -n + ol = Yadanol

4.2.1.4. Moggaasaalee Firoomseefi Gochimarraa Uumaman

Moggaasni akasii kun bifa baayyinaafi deddeebii qabuun argamu. Moggaasaaleen kun namoota maqaa moggaasaniif mijataa waan ta'an fakkaatu. Sababiin isaas gochimni akka himaatti yaada tokko dabarsuuf waan dand'uuf, gochimaan yaada ibsachuu barbaadame ibsatuu. firoomsee immoo abbaa jechuu barbaadan ibsuun akka fedhanitti yaada ibsachuu dandeessisa.

fkn

Firoomse + Gochima = Moggaasa

As + aantte = Asaante

Oli + ifeera = Olifeera

Yoo + raagan = Yoragan

Ol + aanne = Olaanne

Ol + yaad i = Olyaad

4.2.1.5. Moggaasaalee Maqaafi Maqaarraa Uumaman

M + M = Moggaasa

Daboo + biyya = Dabobiyya

Saba + boona = sabboona

Of + ija +-n = Ofijaan

Bor + fala = Borfala

Waaqa + daannoo = Waaqdaanno

Fedha + waaq = Fedhawaaq

Moggaasaaleen kun adeemsa jechoonni makoo uumaman keessatti akka fakeenyaatti kan dhahaman haata'umalee ijaarsi isaanii makoos suphaas miti. Sababiin isaas makoon jechoonni of dandahanii dhaabbatu; suphaan garuu birsaga haquun walitti suphamu. Maqaaleen kun garuu otuu birsaga hin haqatiin walitti suphaman malee ofdanda'anii hindhaabbane. Kanaaf akka ijaarsa haaraatti ilaalamuu nidandahu.

4.2.1.6. Moggaasaalee Maqaafi Gochimarraa Uumaman

Maqaa + gochima = Moggaasa

Gumaa + baasi = Gumabaas

Fira + yaadi = Firayadi

Balaa + siqole = Balaasiqole

Waaqa + si + hin -+ gatiin = Waqsingatiin

Ooda + himi = Oodahim

Diina + diigi = Diinadiig

Gartuun warri duraa maqaa warri itti ida'aman immoo gochima ta'anii agarra. moggaasaaleen kun ijaarsaan akkuma isa armaan oliitti ife, jechoonni walitti dhufan dhiibbaa tokko otuu walirratti hinfidiin walumatti maxananii moggaasaafa oolaniiru. kun unkaa haaraa isaan qaban ta'ee yaada guutuu namicha moggaasuu dabarsuu barbaade himuu dandeessisaniiru.

4.2.1.7. Moggaasaalee Gochimaafi Gochimarraa Uumaman

Gochima + Gochima = Moggaasa

Marsii + mo'I = Marsiimo'i

Lolii + mo'I = Lolimo'i

Digaa + ijaari = Digajaar

As keessatti gochimoonna lama yaada adda addaa lama baatanii walumatti maxxanuun ergaa dacha ta'e dabarsu. Jechoonni kun yeroo hiika addaa uumuuf adeeman keessatti birsaga haquun otuu hin uumamiin walitti maxxanan. kun adeemsa haaraa moggaasaaleen yeroo ammaa qaban is haaraati. Kana malee isaan kun yaada ballaafi walxaxaa ta'e ibsuu akka dandahanitti gocha cimdii ta'erraa ijaaramaniiru.

4.2.1.8. Moggaasaalee Firoomseefi Maqibsarraa Uumaman

FI + MI = Moggaasa

Waan + haaraa = Wahaaraa

Mal + dansa = Maldansi

Mal + gaarii = Malgariin

Akka Mitikkuu Dibbeessaafi Gammachuu Galaalchaa (1992:62) irratti ibsanitti maqaaleen jichoota adda addaa walitti dhufuun jecha haaraa ijaaru dandahan nii dubbatu. Yaada kanarra ijaajjinee moggaasaalee armaan olii kana yoo madaallee jechoonni garee adda addaa walitti dhufuun hiika haaraa baatanii moggaasaaf ooluu isaanii agarra. Haata'u malee jechoonni walitti dhufan diigala yeroo ta'aniifi adeemsa suphaan yeroo walitti makaman seeri eegan adda addaa. Addunyaa (2013:63-66) irratti Adeemsa diigalaafi adeemsa suphaa yeroo ibsu, Diigalli maqaan maqaa maqibsa, durduubeefi gochimama waliin walitti dhufuun kan ijaaramu ta'ee hiikni jicha haaraa jechoota walitti makaman irraa akka argamuufi jechoonni walitti dhufan sarara xiqqaan kan walqabatan ta'uu ibsa. Suphaa ilaalchisee jechoonni walmakuuf adeeman keessaa birsaga duraa jecha duraafi jecha lammaffaa walitti makuufi jechoota guurree ta'an lammaanirraa birsaga muraasa haquun kanneen hafan walitti makuun akka ta'e ibsa. Kanarraa ka'uun moggaasaalee armaan olii yoo ilaalle birsaga haqanis hinqaban, sarara xiqqaas hinqaban akkaa maqaalee makoos of danda'anii hin dhaabbatan fkn akka 'Abbaa gadaa, Abbaa bokkuu . Garuu jechooni of danda'an walitti makamuun akka jecha tokkootti dhaabbatan. Kanaaf unka haaraa qabu jenna.

4.2.2. Moggaasaalee Adeemsa Maxxanfannaan Uumaman

Xiinxalli sadarkaa kanaatti ilaalamu moggaasaalee sadarkaa xiinjechaatti ilaaluudha. Kunis keessoo jechootaafi amal jechootaa gargarbaasuun ilaaluudha. Haaluma walfakkaatuun uumama maqaalee moggaasaaf oolan adeemsa maxxanfannaan uumaman ilaaluuf yaalameera. Kunis

karaa lama ilaalama isaanis fufii/maxxantuu/hormaataa ykn seerlugaafi fufii uumamsaa/ yaasaa/ kanjedhaman jalatti.

4.2.2.1. Moggaasaalee Maxxantuu Ykn Fufii Hormaataa /inflection/ Fufatan

Addunyaa (2013:15) irraa akka ibsutti, Fufiin kun gosa fufii keessa tokko ta'ee kan hiika ykn garee jecha otuu hinjijjiiriin faayidaadhuma seerlugaa afaanii eeguuf, mijeessuuf warra nugargaaranidha Kunis: koorniyaa, ramaddii, maayii, haala raawwii lakkoofsa, hennafi kkf akka ta'an dubbata. kan asjalatti ilaalaman kanneen maqaalee moggaasaa ta'anii beekaman kana irratti fufii tajaajila adda addaa qaban ilaaluun xiinxala adeemsifameedha,

A . Fufiilee Eenyuuf Kan Jedhu Kan Ibsan

Maxxantuun asjalatti ilaallu faayidaa eenyuuf kan jedhu kan ibsu yammuu ta'u ,maxxantuu (-f) jedhu irratti xiyyeefata.

Fkn

Firaa-f-is

Maatii-f

Biyyaa-f

Lammiisaa-f

B . Maxxantuu Raawwatamuu Ykn Xumuramuu Agarsiisan

Lol- + -e- + -ra

Mo ' - + -e- + -ra

Mo' - + -ne- + -rra

Fakkeenya armaan oliirraa kan hubannu gochimoota lollefi mo'e jedhan irratti dabalamuun gochi raawwate kan xumurameefi mirkanaa'aafi kan keessa deebii hinqabne ta'uu himu. As keessatti yeroon kan darbe ta'uus nii agarra.

C . Maxxantuu '-t' kan Fufatan

Mo' - + -ne- + -t

Rob- + -e- + -t

Fen- + -e- + - t

Fakkeenyawwan armaan oliirra wanti argamu maxxantuu ‘-t’n kan faayidaan ishee ifatti hin mullanne ta’uudha garuu ergaan isheen jecha kanarratti qabdu maxxantuu’-tu’ waliin walitti dhufeenya qaba. Kunis ‘Roobeetu’, Mo’netu jechuu fakkaata. Hojiin maxxantuu kanaa hojii murteessituuti. Haata’u malee matima mullistuus nifakkaatti. Walumaa galatti moggaasa eeramanirratti faayidaa ifa tahe hinagarra.

D . Fufii Matima Ta’an

Matima qeenxee

Matima danuu

Lammii- + -saa- + -f

Mo’- + -ne- + -ra

Mo’- + -e- + -ra

Yorag- + -an

Asaan- + -ti

Olaa- + -ne

Moggaasaalee armaan olii keessatti maxxantoota ‘-saa’, ‘-e’, ‘-ne’ ‘-an’fi ‘-ti’ agarra, Hojiin isaaniis addatti ibsan kan eenyuufi eenyu isa jedhu abbaa dhimmaa achi keessa jiru agarsiisuuf hiriiru. Kunis moggaasicha keessatti qaamagahee qabu ta’uu ilaalla. Malee dhimma seerluga afaanii waliin walqabatu miti. Isaan kana matima malee matima mullistuu jechuun hindandahamu.

E . Fufiilee Qaama Himaa Keessatti Matima /Hojjetaa/ Gochaa Ta’uu Ibsan

Of- + - ijaa- + -n

Yeroo- + -n

Feenaa- + -n

Maxxantoota armaan olii kana matima mullistuu jechuu nidandeenya. Sababiin isaas otuu akka qaama hima ijaaru tokkootti galchinee, moggaasaalee kana hojिता gochaa ykn kan waa’een isaa dubbatamu ta’anii agarra. fkn ‘ Ofijaan arguun nidanda’ama’. Akka hima kana keessatti arginutti moggaasa ta’uun yoo hafellee abbaa dhimmaa hima sanaa ta’uun nimullata.

F . Moggaasaalee Fufii duraa Ofirraa Qaban

Fkn ol- + - aanne

Of- + -Ijaan

Na- + -naati, Nu- + -naati

Walumaa galatti moggaasaaleen fufii kan ofirraa qaban yeroo ta’u faayidaan isaaniis eenyuuf kan jedhu, raawwatamuu ykn xumuramuu ibsuuf, tajaajila matimaa kan kennan ta’uu agarra.

4.2.2.2. Moggaasaalee Fufii Uumamsaa/derivation/ Maxxanfatan

Moggaasaaleen fufii uumamsaaf oolan fufatan moggaasaalee yeroo ammaa keessatti nimul'atu. Fufiileen kun hiika bu'uura jechi qabu jijjiiruufi garee jechi duraan qabu gara maqaatti jijjiiruu isaanii agarra. Fufiileen uumamsa jecha haaraafi garee haaraa uumuun kan afaanicha keessatti kan beekamanidha. Abarraa Nafaafi kaawwan (1996:233) hayyuu Katiriiniifi Giraag jedhaman wabeeffachuun ibsan akkas jechuun ibsu,"*Afaan Oromoo keessa maqaalee xabboo kan akka nama, laga, lafa, gaara, waaqa, sa'afi waan kana fakkaatan akkuma jiran maqaalee kutaa garaa garaa yaasaan tolfanis ni jiru. Maqaaleen kunneen kan tolfaman jechoota adda addaa fufamtoota maayii (derivational affix) fufachuudhaan ta'a.*" jechuun yaada kana deggeru. Haaluma kanarraa ka'uun jechoonni fufii maayyii fudhachuun hika isaa ykn garee isaa gara maqaa moggaasaaf ollanitti mijeessanii moggaasaaf oolan nii agarra. Kunis akka armaan gadiitti fakeenyaan taa'eera.

Fkn Bilisa- + -ummaa = Bilisummaa

Walaba- + -ummaa

Beekaa- + -m- + -tii = Beekamtii

Moggaasaalee kana irraa jecha garee haaraa ta'eefi hiika haaraa ta'e agarra. Jechoonni kun maqibsarraa gara maqaatti kan dhufan ta'ee gara maqaalee killayyaatti jijjiiramanii agarra. Hata'u malee moggaasa ta'uu hingadhiifne.

4.2.2.3. Moggaasaalee Fufii Koorniyaa Agarsiisan Qaban

Aadaa Oromoo keessatti Moggaasaalee namaaf kennaman hedduun isaanii koorniyaa qoodanii argamuun beekamu. Kana jechuun moggaasni tokko koorniyaa dhiiraa fi dubraa agarsiisu fufachuun maqaa koorniyaa lammaniifiyyuu oolu ta'ee balliinaan argama. Fakkeenyaaf yoo ilaalle caalaa Caaltuu, Gaaddisaa Gaaddisee, Ganamoo Ganamee, Arfaasaa Arfaasee fi kanneen biro kaasuun nii danda'ama. Haata'u malee moggaasaalee yeroo ammaa keessatti garuu maqaalee muraasarratti mullata malee akka walii galaatti qoodamsi koorniyaa hinmullatu jechuun nidanda'ama. Moggaasaalee koorniya qoodan muraasa akka armaan gadiitti argamu.

A, Asaantuu = dub

e, Falmataa = dhi

b, Lammiisaaf = dhi

f, Nanati i = dub

c, Isaakoor = dhi

g, Na'ibsetuu = dub

d, Mo'eera = dhi

h, Arfataa = dhi

Moggaasaaleen kun qoodama koorniyaa haaqabaatan malee koorniyaa fallaa isaanii ta' ee fufii tajaajilu fufachuun mogaafamanii hinargaman. Kana jechuun Asaantuu malee Asaanaa, Lammiisaaf malee lammiisheef kan jedhu hinmoggaane jechuudha. Abarraa Nafaafi kanneen biroo (1996:189), akkasumas Geetaachoo Rabbirraa (2014:95). irraa yaada kana kandeeggeru agarra. Kunis: Afaan Oromoo keessatti maqaaleen koorniyaa naayyee, kormaa yookaan lamaanuu ta'an haala adda addaan qoodamuun mul'achuu danda'u. Isaanis, maqaalee dhamjechoota maxxanfachuun koorniyaa ibsan, maqaalee uumamaan (dhamjechoota osoo hin maxxanfatiin) koorniyaa ibsaniifi maqaalee koorniyaa lamaanuu ibsuu hinqabaanne (neuter) ta'an ilaaluun nidanda'ama kan jedhu aggara. Kanummarraa ka'uun moggaasaalee yeroo ammaa irra caalaan isaanii bilisaan kan koorniiyyaa lammaaniifuu mogaafaman ta'anii agarra.

4.2.3. Moggaasaalee Ulaagaa Jecha Ta'uurra Darban

Moggaasaalee yeroo dhihoo keessa maga'an gad fageenyaan yoo xiinxalle jecha ta'uurra darbanii ulaagaa gaalee, ciroofi himaa guutanii ni'argamu. Fakkeenyawwan kanaaf ta'an akka armaan gadiitti haa ilaallu

4.2.3.1. Moggaasaalee Ulaagaa Gaalee Guutuu Danda'an

Moggaasaaleen jecharra darbanii haala wal hidhinsa ykn waliin argama uumuun gaalee ta'anii argaman nii jiraatu. Isaanis ulaagaa gaaleen guutu keessaa mataa fi miiltoo qabaachuun ulaagaa guutu. Akka afaaniitti waliin socho'uu bifa danda'aniin argamu. Moggasaalee kana ija gaaleen yeroo ilaalu akka jecha lamaatti of dandeessisuun mataa fi miiltootti adda baasuun ta'a.xiinxala gadifagoo taasifnuun argama. Mee isaan kana fakkeenya gaalee uumanii waliin haa ilaallu

A . Gaalee maqaa (GM)

Gaaleen kun maqaa ykn bamaqaa mataa taasifata. Mataafi miseensota kanneen biroorraa ijaaramuu danda'a. Mataan gama bitaatti argama; miiltowwan isaammoo mataarraa gama mirgaatti argamu. (Addunyaa ,2018:85) . yaaduma kanarra dhaabbachuun kanneen armaan gadii haa ilaallu.

Dabobiyyaa = 'Daboo' n = mataa GM 'biyyi' n miiltoo GM

Na'ibsituu = 'ana'n = mataa GM 'ibsituu'n miiltoo GM

B . Gaalee gochimaa (GG)

Firikoot = 'Firiikoo'n = miiltoo GG = '-ti'n = Mataa GG

Gumabaas = 'Gumaa'n = Miiltoo GG 'baasi'n = mataa GG

Nanboon = 'Anaan boon'n = miiltoo GG '-i' n = Mataa GG

Olifera = 'Oliin'n = Miiltoo GG 'Ifeera'n = Mataa GG

C . Gaalee firoomsee (GF)

Waanofii 'Waan'n = mataa GF 'Ofii'n = miiltoo GF

Wahaaraa 'Waan'n = mataa GF 'haaraa'n = Miiltoo GF

D. Gaalee maqibsii (GMI)

Malgaariin= 'Maal'n = miiltoo GMI 'Gaarii'n= mataa GMI

Maldansi = 'maal'n = mataa GMI 'dansa'n = mataa GMI

Akka fakkeenya armaan oliirraa agaruutti waanti ifuu malu mataan gaalee maqaa harka bitaarratti argama; Mataan gaalee gochimaafi gaalee maqibsaa harka mirgaatatti agrgama mataan gaalee firoomsee gama lammaniinuu argamuu danda'a. miiltoon isaaniimmoo faallaa argama isaaniirra isa jirudha. Walumaa galatti moggaasaaleen ija gaaleen ilaalamanii ulaagaa gaalee guutan jiraachuu hubanna.

4.2.3.2. Moggaasaalee Ulaagaa Ciroo Hirkataa Guutan

Ciroon seerluga afanii keessatti ulaagaa inni guutee argamuu qabu keessaa gochima qabaachuu ta'ee, ciroo hirkataan yaada guutuu dabarsuu kan hindandeenye kan rarra'ee hafefi hirkistoota: akk, osoo, yoofi kkf kan qaban ta'uu Addunyaa (2010:92) rraa nikaasa. Haaluma kanaan ulaagaa jedhame keessatti kan ilaalamuu danda'an moggaasaaleen ni argamu.

Fkn 1, **Olifnaan** matimni 'ifa' 'ife' n gochima yeroo ta'u, '-aan ' n fufii hirkiftuudha.

2, **Yoragan** = yoo diriirsine hima 'Isaan yoo raagan ' kan jidhu agarra . jichi 'isaan' jedhu matima 'raagan' kan jedhummo gochimaa, 'yoo' kan jedhummo jecha yaada hirkiftuudha.

3 . **Yobsan** caasaa askeessa yoo diriirsine' Isaan yoo obsan' kan jedhu hima yaada rarra'e qabu agarra. 'isaan 'kan jedhu matima , 'obsan' kanjedhu gochima yeroo ta'u' yoo'n hirkiftuudha.

4.2.3.3. Moggaasaalee Ulaagaa Himaa Guutan

Addunyaa (2018:94) irraa “*Himni yoo xiqqaate matimaafi gochima kan qabu, hawaasicha biratti fudhatama kan argatuu fi tuqaaleedhaan kan goolabamudha.*” Jedhee hima hiika. Afaan oromoo keessatti gosoota himaa bakka gurguddaa lamatti qoodamee ilaalama. Kana Addunyaa (2018:96) akkas jedha. ”Himoota AO bu’uura caasaafi tajaajilaatiin bakka garaa garaatti qoodnee qo’achuu dandeenya.” Jedhee dubbata qoodamni kunis caasaa irratti hundaa’uunifi tajaajilaratti hundaa’uun qoodama. Gosti himaa tajaajilarratti hundaa’uun qoodamee beekamu irra caalaa moggaasaalee yeroo ammaa keessatti ni calaqisa. Gosoota himaa tajaajilarattii yeroo qoodu, kitaaba Barnoota Afaan Oromoo kitaaba barataa kutaa 10ffaa (2005:114)) irraa akkas jedhee kaa’a. “*Afaan Oromoo keessatti gosoota himoota adda addaatu jiru. Kanneen keessaa: hima himaamsa, hima gaaffii, hima ajajaafi hima raajjeffannoo nicaqasamu*” jedha. Kanumarra dhaabbachuun moggaasaalee gosoota himaa kana jala galuu danda’an tokko tokkoon haa ilaallu.

A . Moggaasaalee Hima Himamsaa Ta’uu Danda’an

Himi himamsaa hima yaada eeyyessa /+ve/ ta’aniifi himoota mormeessa/-ve/ ta’an kan ittiin ibsaman ta’ee mallattoo tuqaan kan xumuramanidha. yaada kana Addunyaa (2018:101) irra haala gaariin kaa’e jira. Haaluma kanaan moggaasaaleen gulummoofi gachima qabaatanii yaada guutuu dabarsuu danda’an garuu maqaa namaa ta’anii mogga’anii jiru. Armaan gaditti kaawamaniiru.

I, **Natifira** Kunis ‘Ati anaaf fir.’ Kanjedhu hima caasaa guutuu qabu agarra. Askeessatti ‘Ati’ n mataima, ‘anaaf’ kan jedhu antima ‘firadha’ kan jedhummo gochima hima himamsaa ta’ee tuqaadhaan hima goolabamuu danda’u moggaasa kana keessatti argina.

2, **Balasiqole** Moggaasa kan caasaalee himaatti yoo diriirse hima ‘Ani Siin balaarraa qoladhe’ kanjedhutu argama.’ Ani’ n matima ‘siin’ antima ‘qolee’ n gochima ta’uun hima himamsaa ta’uu nidanda’a.

3, **Nugatan** fi **Nu’ofan** moggaasaaleen jedhaman haaluma wal fakkaatuun akka matimaatti ‘Isaan’ kanjedhu qabu , akka antimaatti ‘nuun’ kanjedhutu jira Akka gochimaatti immoo ‘gatan’ fi ‘oofan’ kanjedhu qabaatanii ulaagaa hima guutachuun hima himamsaa ta’u.

4, **Waqsingatiin** moggasni jedhus ulaagaa hima himamsaa kan guutuufi caasaalee himaa kanqabudha. Isaanis akka matimaatti ‘Waaqa’ antimni ‘Siin’ kanjedhu ‘hin’ kanjedhu dhamjecha mormii (-ve) agarsiistu taati; ‘gate’ kanjedhu gochima ta’ee agarra.

5, **Marrufala** kan jedhus haaluma walfakkaatuun ‘wanti marti’ kan jedhu matima ‘faladha’ kan jedhummo gochima ta’ee ulaagaa hima salphaa guutee, hima himamsaas ta’ee agarra. Walumaagalatti moggaasaaleen haala armaan olii keessatti agarru, hima himamsaa mormeessa kanta’u ‘*Waqsingatin*’ yeroo tahu Fakkeenyi hafan immoo hima himamsaa eeyyessaa ta’u.

B .Moggaasaalee Hima Gaaffii Ta’uu Danda’an

Haaluma walfakkaatuun Moggaasaleen yeroo dhihoo as moggafaman ulaagaa hima gaaffii kan guutanidha. Kunis yaada gaaffii ta’e kan deebii barbaadu ykn iyyaafatu ta’anii, jecha gaaffii kan ofkeessaa qabaatanidha. Himoonni gaaffii kan ittiin beekaman jechoota gaaffii ofkeessaa qabaachuuniifi dhumni himaa sagalee dheeraan xumuramee mallattoo gaaffii fudhachuun yaada deebii barbaadu kaasuu isaaniitinnidha. Yaada kana kitaaba Barnoota Afaan Oromoo kitaaba barataa kutaa 1offaa (2005:114) irratti ibsamee agarra. Yaada kana Moggaasaalaa funaanaman keessa Fakkeenyawwan armaan gadii haa ilaallu.

1, **Yomyeron** fi **yomilata** Kanjedhan jecha gaaffii ‘yoom’ jidhu qabaachuun hima gaaffii ta’anii agarra.

2, **Maflusan** fi **Maflogan** moggaasaaleen jedhan jecha gaaffii ‘maaf’ jidhu qabaachuun gaaffii deebii hin argatiin dhiheessaanii agarra. Hima kana yoo diriirsine ‘Isaan Maaliif loogani? ykn maaliif lusani? Kanjedhu ta’ee mullata.

3, **Natolinnaa** moggaasni jidhu jecha gaaffii of keessaa hinqabu garuu yaada gaaffii of keessaa qaba. Kanas diriirsinee yoo kan ilaallu ta’e, hima ‘Naf niitola ta’aa laataa? Jedhu ta’ee argama.

Walumaa galatti fakkeenyawwan kanarraa moggaasaalee jecha fakkaatanii argaman kana keessatti yaada gaaffii baatu kan ulaagaa hima gaaffii guututu argama. Yoo mallattoo gaaffii bira buufne shakkii tokko malee hima gaaffii ta’u. Kunimmoo adeemsa moggaasa maqaa akka aadaatti beekamu keessaa ba’ee amala addaa calaqisu ta’uutu ifatti mul’isa.

C . Moggaasaalee Himoota Raajeffaannaa Ta’uu Danda’an

Addunyaa(2018:104) rirraa akkas jedha “*Raajiimni raajeffachuuf, dinqisiifachuuf, jajuuf, rifachuu agarsiisuuf tajaajila. Kunis mallattoo raajeffannoo ofirraa qaba*” jedha. Moggaasaaleen hima raajii ta’uu danda’an odeeffannoowwan walitti qabaman keessaatii ramaddii tokkoo qabaatanii argamu. Yaada moggaasaalee kanaa gadi fageenyaan yoo xiinxalle ergaan isaan addatti qaban waan malaalchifatan qabaachuu isaanii qofaa otoo hintaane hima ta’uu danda’uu isaaniiti. Kanas himni raajeffannoo mallattoo inni fudhatu mallattoo raajii bira buusuun ilaaluun gahaadha. Mee tartiibaan haa’ilaallu:

1, Malgaarin! fi Maldansi! jedhan moggaasa namaaf kennaman ta’ani yaada ‘maali gaariin akkasii! fi maali dansi akkasii!’ kanjedhan qabu. Akka himaatti yoo ilaallu mallattoo raajeffannoo fudhachuun hima raajeffannoo ta’uu nimalu.

2, Sihiriyaan! fi Kanariyaan! moggaasaaleen jedhan bifa walfakkaatuun diddiriiranii mallattoo raajeffannoo fudhachuun hima raajeffaannoo ta’uu nidanda’u. kunis hima ‘Kana hiriyaan aabboo! fi Si’I hiriyaan yaa!’ kanjedhan ta’uu nidandahu.

3, Kemara’ol! moggaasni jedhus hima ‘Kan kee kun kan nama maraan oli!’ jedhee olkaasuun kan dinqisiifatu ta’uu irraan kan ka’e hima raajeffaannooti jechuu nudandeessisa.

Walumaa galatti moggaasaalee yaada dinqisiiffannaa qaban kana yoo mallattoo gaaffii bira buusne hima gaaffii ta’anii agarra.

D . Moggaasaalee Hima Ajajaa Ta’uu Danda’an

Moggaasaaleen yeroo ammaa amleeffatamaa dhufan keessa hima ajajaa ta’uu kan danda’an ni’argamu. Himni ajajaa ajaja ykn dinniina dabarsuufi akkeekkachiisa kennuun hima beekamu yeroo ta’u, akkuma hima raajeffaannoo mallattoo raajii fudhachuun beekama. moggaasaalee yeroo ammaa kan xiinxalaaf filataman keessa maqaaleen akkasii nijiru. Hima ajajaa ta’uuf kan isaan hafu yoo jiraate mallattoo raajii fudhachuu qofaadha. Kanas moggaasaalee gadiiratti ida’uun haa ilaallu.

1 Didiyaa!, booniyaa! fi Loliyaa! moggaasa jedhan yammuu ilaallu keessoon isaa ‘Ati yaa qeerro didi! tole hinjedhiin! waan sitti fe’an hunda hinfudhatiin! Ofirraa loli!’ jedhee ajaja kan

laatudha Jennee hiikuu nidandeenya. Kana jechuun keessoo moggaasa kanaa ajajatu jira jechuudha.

2, **Ketinbon!, Dinaras!fi Odahim!** moggaasaaleen jedhan bifa walfakkaatuun kan ajaja dabarsan ta'anii agarra. Himoonni kun yaada 'Ati kankeetiin booni! Ati diina kee raasii naasisi! fi ati barana waan ooda ta'e himi mullisi! Jedhee kan ajaja dabarsu ta'uu nidanda'a.

Walumaa galatti moggaasaalee kana ija himaatiin yoo kan ilaallu tahe hima yaada ajaja dabarsu ta'ee Kan saglee jabaa ofkeessaa qabufi kan yaaba jabaa dabarsu ta'ee hubatamuu nidanda'aa. Kanaaf moggaasaalee kana ulaagaa hima ajajaa niiguutu jennee jala muruun nidandaa'ama.

E . Moggaasaalee Hima Dachaa Ta'uu Danda'an

Moggaasaaleen hanga yoonaatti ilaalle qoodinsa himaa caasaaratti hundaa'uun taasifamu keessatti hima salphaa ta'u. Himni salphaa hima matimaafi gochima tokka qofaa ofkeessa qabudha. Haaluma kanaan moggaasaaleen ulaagaa gosoota himaa tajaajila isaan kennaan jalatti ilaalle fakkeenya hima salphaa ykn kan gochima tokko qofaa ofkeessaa qabu ta'anii agarra. Kun kanaan otoo jiruu moggaasaaleen ulaagaa hima dacha guutan nijiru. kunis kan matimafi gochima tokkoo ol qabanidha. Akka qoodinsa himoota caasaaratti hundaa'uun taasifamuutti himoonni kan qoodaman baayyinaafi gosa ciroowwan isaan ofkeessa qaban irratti hundaa'uunidha. Baayyinni ciroowwanii immoo baayina gochimoota of danda'oofi hirkatoo him asana keessa jiraniirratti hundaa'a. Egaa himni salphaan hima gochima ofdanda'aa tokko qofaa qabu yeroo ta'u fakkeenya moggaasaalee armaan olii keessa moggaasaalee 'Natifira', 'Waqsingatin'fi 'Balasiqole' jedhan fakkeenya gaariidha. Kanamalees moggaasaaleen gochima tokkoo al qabaatanii matama dhoksaatti qabaachuun hima dacha ta'uu danda'anis daataa funaaname kassati ni argamu. Addunyaa (2018:98) irraa hima dacha yeroo ibsu "...*ciroo of danda'aa lamaa fi isaa ol waliin ta'uun hima tokka ijaaruu jechuudha.*" Jedha. Ullaagaa kanaan kan madaalaman moggaasaalee armaan gaditti haa ilaallu.

1, **Mo'ibon fi Lolimo'I** Moggaasaalee jidhan yoo ilaalle matimni isaanii 'ati' kan jedhu kan dhoksaan argamu ta'ee, inni duraa gochima 'mo'I' jedhuufi 'booni' jedhu qaba inni lammataammoo gochima 'loli' jedhu fi 'mo'I' jedhu qabaachuun ulaagaa hima dachaa guutu.

2, Digajar fi Marsimo'i maggaasaaleen jedhanis bifa walfakkaatuun matima tokkoofi gochima lama qabaachuun ulaagaa hima dacha guutu. kunis 'ati' n matima isaanii dhoksaan argamu yeroo ta'u inni duraa gochima 'diigi' fi 'ijaari' jedhu qaba inni lammataa gochima 'marsii' fi 'mo'i' jedhu ofkeessa qabaata. Kanarraa ka'uun moggaasaaleen kun hima dacha ta'uu danda'u Jennee bira taruun nidanda'am.

4.3 Qaaccessa Ragaalee Odeeffannoo Af-gaaffiin Argame

Af-gaaffiin kun gartu lamaaf dhiheessame isaanis: maatii daa'immanii fi barsiistota ykn ogeeyyii afaaniifi warra ta'aniifidha. Yaadni af-gaaffiin yeroo adda addaa keessatti maatii daa'imman lakkoofsaan kudhan ta'aniif dhihaate akka armaan gadiitti qaacceffameera. Maatii ani ragaa irraa walitti guurradhe keessa daa'imma baayyee kan qabu ijoollee 4 yeroo ta'u xiqqaan ijoollee lamadha. Daangan bara dhaloota isaanis 1994-2010 gidduutti kandhalatan ta'ee maqaan ijoollee isaanii marti moggaasaalee makoon uumamanidha.

Gaaffileen maatii kanaaf dhihaataniifi deebiin naaf kenname walduraa duubaan dhihaateera.

1^{faa} Maqaan ijoollee keessanii eenyu jedhamuu? Hiikni maqaalee kanaa maaliif, Sababa maaliif akkas jettanii moggaafanii? Gaaffiin jedhu gaaffii matii hundhmaafiyyuu dhigate. yennaa ta'u deebiin hiika maqaa ilaalchiseenaaf kennamees hiikuma irra keessa maqaa sanarraa argamu, kan qaaccessa hiika jalatti aramudha. Fkn Feeneet jechuun barbaannee arganne jechuudha; 'Singitan' jechuun kan sitti qixxaatu hinjiru jechuudha; 'Falmataa' jechuun qabsaa'aa, kan mirgasaf dubbatatu jechuudha kan jedhaniifi kanneen biroonis bifuma kanaan kan ifanidha. Sababa jedhaniif yeroo ibsan, Maatiin sadii akka himanitti moggaasaaleen kun waan haaraa ta'aniifi, waan miidhagina qabaniifii waan hammayyaa'oo ta'niif filannee deebii jedhu naaf kennani. Odimaankoo Obbo Dassaalany Maammoo sababii maqaa ijoollee isaanii 'Firafol' fi 'Jallashees' jedhaniif yeroo himan, "Firafol mucaa jalqabaa ta'uurraan ka'ee akkoofi firoonni baayyee jaalatu turan Kanaaf ati kan firaaf taatufi yaadu ta'i" jechuurraa ka'eeni akka ta'e himaniiru. Sababiin 'Jaallashees' jedheef "Isa hangafaan qixheen ishee jaalla; wal naaf hincaalanii jechuukoodha" jechuun naaf ibsani. Obba Alamaayyoo Nagaroo sababii maqaa mucaa isaanii 'Falmataa' jedhaniif yeroo ibsan, yeroo daa'imni garaa keessa jiru sababii siyaasaan shakkamee, waan hindalagiin goote jedhamee dararamaa yeroon turetti dhalate; dhugaa falmadhu jechuufan akkasitti moggaase yaada jedhu himan. Jarreen kun akka fakkeenyaatti haka'an malee kanneen

biroonis sababii jedhanii kan kaa'an jireenya hawaassummaa, siyaasa, dinagdeefi hawwii ykn fedha qaban sababa godhachuun isaanii yaada cuunfaatit keessa fudhadhedha.

2^{ffaa} Moggaasaalee akkasii jechuunis maqaalee haaraa kana maaliif filattan? Gaaffii jedhuuf deebiin isaan kennan cuunfaatti yaadawwan armaangadiitu keessatti argama. moggaasaaleen kun Oromummaa ykn eenyummaa koo waan sirriitti naaf ibsuu danda'aniif, maqaa hammaa'aa waan ta'eefi, Jecha afaan biraa waan fakkaatufi, waan miidhagina qabuufi kan jedhuufi waan yeroo ammaa namoota hedduun filatamuufi deebii jedhan akka waliigalaatti kan calaqisudha.

3^{ffaa} Moggaasaaleen kanneen durii Badhaasa, Tolashiifi kanneen biro maaliif hinfilanne? Isaan akkassis ilaalcha akkamii qabduu? gaaffii jedhuuf deebiin argame chuunfaatti yaadni jiru: warri durii qaroomoo mitii ykn yeroo wajjin kandeeman miti, Miidhaginni isaaniis hanga kanneen ammaa hinga'uu, duubatti hafummaa waan qabaniif kanjedhaniif yaadawwan kanaan walfakkaatan ilaalcha namoota kana keessaa ifatti kan mullatanidha.

4^{ffaa} Moggaasaa maqaa daa'immaan keessan keessatti eenyutu qoodafudhataa? Yeroo akkamii moggaafamaa? Gaaffii jedhuuf beebiin argame akka waliigalaatti yeroo ilaalamu, Haadhaaf abbaa dabolatee maatii fi firroonni kan itti hirmaatan yeroo ta'u, otuu mucaan hindhalatiin mariin idilaawaa hintaane/informal/nii geggeefama, hata'uuyuu malee murtoon kan haadhaafi kan abbaa ta'u deebiin argadherraa hubadheera. Hata'u malee kun maatii hunda birattii miti maatiin lakkoofsaan lama ta'an mareema tokko malee haati ykn abbaa ykn firas ta'uu nidanda'a maqaa bareedaadha jedhu moggaasaa kanumaan maqaan mucaa akka mirkanaa'uu dubbatu. Yeroo if haala keessatti moggaafamu ilaalchisee haal duree tokko malee mana yaalaatti mucaan yeroo dhalatu hakiimiin deessisu/tu. Maqaa galmeetti barreessuuf jecha "mucaa eenyu haajennuu?" Jittee yeroo gaafattu namni bira jiru waan itti fakkaate jechuun maqaan mucaa akka moggaafamus gaffiin dhiheesse keessatti hubadheera.

5^{ffaa} Ijoolleen keessan maqaalee akkamii jaallatuu? Isinoo otuu daa'ima dabalattanii maqaalee maal jedhan moggaastuu? Gaaffii jedhuuf diibiin argame, Filannaan ijoollee isaanis moggaasaalee jechi makamuun uumaman kan mana barnootaati dhagahan ofiifis haata'u obbolaa isaaniif akka mogga'u hawwu isaanii dubbataniiru. Gama matiin yeroo ilaallu, maatiin lama maqaalee kanneen durii sana gatamuu akka hinmalleef isaanitti akka moggaafatan yeroo

dubbatan odimtiinni hafan maqaaleema haaraa jedhamanii beeknu sana akkaa moggaafachuu barbaadan ibsaniiru. Walumaa galatti gaaffiin dhihaateef deebiin argadhe bifa kanaan goolabma.

Fakkii 2. Qorattuun yeroo gaaffii afaanii maatii daa' imaa wajjin taasiftu keessaa kan fudhatame

Odimtoonni maddaa raga naaf tahan kanbiroo barsiistota fi ogeeyyii barnootaati. Isaan kan itti yaadee filachuun madda raga godhadhee geeffii afaanii dhiheessuun raga walitti qabeera. Kaayyoon af gaaffii kanaa inni guddaan moggaasni maqaa yeroo dhihoo as mullatan kanneen duriirraa adduummaa qabaachuu isaaniirraan ka'uun jijjiiramni mullatu guddina afaaniif gumaacha inni qabu ilaaluuf yaadameetu. Inni lammataammoo aadaa moggaasaa maqaa kan hawaasichi dur qabuu waliin hariiroo inni qabu addaa baasuuf kan adeemsifaedha. Namoota ani gaafadhe. lakkoofsaan 10 akan tahanidha. Yaadni isaan naaf kennanis akka armaan gadiitti qaacceffameera.

^{1ffaa} Moggaasaaleen yeroo ammaa maqaa ta'anii moggaafamaa jiran hubattanii ilaaltaniittuu? Kan akkamiitii? kanneen dur moggaafamanirraa adduummaa maalii qabuu? Gaaffii jedhuuf deebii ani argadhe akka walii galaatti: Moggaasaalee akka faashiniitti ilaalamannidha, Moggaasaalee akka mallatoo qaroomaattii fudhatamanidhaa, maqaalee miidhaga addaa qabanidha jechuufi moggaasaalee hammayyumaan akka qabanittii ilaalamanidha. Deebiin jedhu yaada akka waliigalaatti hubadhedha. Adduummaa issaan kan duriirraa qaban ilaalchisee yaada ani argadhe isaan ammaa jecha Afaan Oromoo hinfakkaatan irraa caalaa afaan biraa fakkaachuutti adeemu;

hiika isaanii argachuufillee xiinxala gadifagoofi ibsa dabalataa kanbarbaadan ta'uu naaf ibsaniiru.

2^{ffaa} Hiikni isaanii maalirratti xiyyeefata? caasaan isaaniwoo maal fakkaata? Gaaffii jedhuuf deebii an argaddhe hiikni dhimmoota hawaasummaa, dhimmoota siyaasaa, dhimmoota dinagdeefi fedhii ykn hawwii dhuunfaa maatii bu'uura taasifatu deebii jedhu yeroo ta'u, odimaan koo tokkoo barsiisaa Dhaabaa Margaagaafa 28/8/2010 gaafadhe, yaada adda ta'e isaan naaf kennan yaadawwan armaan olii qofaa otuu hintaane waanuma haaraa jedhanii yaadaniif qofa faashinii godhamee ilaalameera. Namni homaa bu'uura hingodhatiin moggaasu baayyeen jira. Yaada jedhu hubannoo isaaniirraa kaasanii naaf ibsaniiru. Caasaa isaa ilaalchisee odimtoonni koo hundi kan irraatti waliigalan maqaaleen bu'uuraa dagatamaa jiru; isaan ammaa fudhatama argataa jiran maqaalee uumamtee akka ta'an sagalee tokkoon raga bahaniiru.

3^{ffaa} Gaaffiin itti aanuu Moggaasaaleen yeroo ammaa kun guddina afaaniitiif gumaacha akkamii qabuu? Adaa moggaasaa maqaa hawasichaa kan duriirrattihoo gumaach ykn dhiibbaa akkamii qabuu? Gaffii jedhuuf deebiin naf kenname gabaabaatti akka itti aanutti jira.

Guddina afaanii ilaalchisee Oromoorra jaarraa dhibbaa tokkoof duula eenyummaa balleessuu maqaa geeddaruun irratti adeensifamaa tureefi amantaa addaa addaa hawaasni keenya fudhatee hordoferraan ka'uun hawaasni keenya mallattoo garboomuu isaa kanta'u maqaa isaa afaan Amaaraan moggaasuufi maqaalee Kitaaba Qulqulluu fi Quraana irraa fudhatee moggaafataa ture. Erga moggaasa yeroo dhihoo as dufan kun beekamaa dhufani hawaasni keenya jicha Afaan Oromootiin maqaa moggaasuutti ka'ee. Maqaaleen kun faan Oromoon akkaa mallaattoo eenyummaa ta'ee nama keenyaa wajjiin socho'u taasisuun beekamtii kenniisiiseeraafi kanaaf hawaasni akka afaan kana jaallaatu ittiin moggaafatu gochuun afaanicha beeksisuu, fi guddisuu keessatti gumaacha guddaa kennee jechuun dubbatu.

Gama aadaa moggaasa maqaan walqabatee komiifi qeeqa guddaatu hayyoota kana biraa ka'a. Kunis dur Oromoon yeroo maqaa moggaasu safuu saffeeffatu qaba. Kunis maqaan abbuuma argeen hinmmoga'u namni maqaa moggaassu Beekaa/qaalluu/, goota, nama arjaafi amala gaarummaan hawaasa keessatti beekamu, akaakkayyuutu sirna raawwii maqaa moggaasuu eegee moggaasa. kunis gaafa shananii marqaan marqamee, bunni qalamee, gurguddaan namaa

waamamee, nyaatee dhugee eebbi jaarsoliin haadhaafis mucaafis kennamee haati mucaa “Maqaa mucaakoo eenyu jettaanii?” jettee gaafatti sanaan booda akkaakayyuurraa kaasee namni isa ilaallatu maqaa maaliif akka jedhuu sababaa wajjiin kennaa kana booda haati maqaalee dhihaatan keessaa kan jaallaatu fudhattee ‘abalu ‘haajedhamu jettii’ kanaan booda mucaa buddeena duwwaara ciibsanii gadi baasu hundi itti tufee eebisee maqaa sana raggaasisa ture. Amma garuu sun hundi dhiifamee irraanfatameera. Kanamalees bu’uura moggaasaa godhatee kan hawaasni moggaasu irraanfatamuun miidhagamaafi hammaayyummaan bu’uura ta’eera. Kanaaf fooliin Oromummaa kan keessaa hinjirre aadaan kan ittiin dagatamu ta’eeraa. Jechuun qeeqa isaanii ibsa addaa addaan naaf kennaaniiru.

^{4ffaa} Moggaasaalee haaraa kana gartuu hawaasaa warra kamtu bayyinaan itti gargaaramaa? Sababii jijjiirama moggaasaaa maqaa kanta’u maali jettuu? Gaaffii jedhuuf deebiiin : Kutaalee hawaasaa baadiyyaafi magaalaa jennee qoodnu keessatti hawaasaa magaalaa biratti ballinaan akka mullatu, kutaalee hawaasaa kanneen barataniif kan hinbaratiin gidduutti yoo ilaalamemmoo kanneen toora barnootaa keessatti argaman yeroo ta’u kanneen barumsaan baayyee deeman birattimmoo yeroo qeeqamu mullata jechuun yaada naaf kennaniiru.

Sababa jijjiiramaa ta’uu nimalu kan jedhaman immoo dammaqina hawaasaati. kunis hawaasni of baruufi eenyummaa isaa barbaachuu isaa isa tokko yeroo ta’u inni biraan qaroomaa, Kunis beekeera ykn baradheera jechuu hawaasaafi hammayyoomuu jechuunis ”Ani nama jabanaati ykn nama haar’aati warraa duriirra fooyya’aadha ” jedhee yaaduu hawaasaa ta’uu yaada hayyoota kanarraa argadhedha. Walumaa galatti beektonni kun waa’ee moggaasa maqaa kanaa otoo ilaalcha argatee gaarii hinta’iin hinafuu; akka kanaan yoo kan itti fufu tahe moggaasaaleen dur Oromoon moggaafatu dhibuuf adeemu. Kanaafi miidiyyaleen otuu irratti hojetanii garii ta’uu hinoolu jechuun yaada isaanii naaf ibsaniiru

fakkii. 3 . Qorattuun gaaffii afaanii barsiistotaa fi ogeeyyii afaaniif yeroo taasistu suuraa fudhatame.

Boqonnaa Shan: Cuunfaa, Goolabaafi Yaada Furmaata

5.1 Cuunfaa

Qorannoon kun qaaccess mogaasa maqaa daa'immanii hiika isaafi caasaa isaarratti kan gaggeefame yoo ta'u, qorannoo kanas daangeessuufi qabatamaa taasisuun waan barbaachiuuf qorattuun haala qabatamaa Godina Wallaga Bahaa Magaalaa Naqamteerratti xiyyeefachuun, qoratee dhiyeessiteetti.

Qorannichis “Qaaccessaa moggaasa maqaa daa'immanii hiika isaafi caasaa isaa irratti hundaa'uun” mata duree jedhu kan bu'ureeffate yoo ta'u, moggaasni maqaa kun ergaa inni qabatee jiru ykn dhaamsa inni dabarsu qaaccessuufi caasaa inni eegee ijaarame ykn unkaa isaan qaban adda baasuun xiinxaluutu adeemsifameera. Adeemsi kun raga galmee talaallii daa'immaanii bara 1994-2010 jeran kan hospitaala Reefaraala Naqamtee keessatti argamu sakattaa'uun moggaasaalee kanaaf mijatan walitti qabuuniifi raga maatii ijoollee irraa argadhe akkasumas barsiistotaafi ogeeyyii afaaniirraa argadhe gadifageenyaan xiinxalii taasifameera. Haaluma kanaan ragaan funaaname akkaataan itti hiikamaniifi qaaceffaman boqonnaa araffaa keessatti tokko tokkoon taa'ee jira.

Qorannoo kana gaggeessun, kaayyoo qorannichaa akka galma gauuf qorattuun mala qorannoo 'Akkamtaa'jedhamu kan fayyadame yoo ta'u, Madda raga jalqabaa sakattaa galmee kan gargaaramte kunis maggaasaalee hiikaafi caasaan adda ta'anii mullatan itti yaadee funaanuuni. Akka madda raga 2ffaatti barsiistotaafi ogeeyyii barnootaa muuxannoofi sadarkaa beekumsaa olaano qaban filachuurratti akaakuu idaatteessuu miti-carraa keessaa iddattessuu 'Akkaayyoo' fayyadamuun, namoota raga gahaa naaf kennu jedhee amanu itti yaadee filachuun raga sassaabee qaacesseera. Kanamalees maatii daa'immanii maluma kanaan filadhee akka madda ragaatti gargaaramee odeeffannoo argame mala ibsatti waa'ee bauun ibsi itti kennameera. Adeemsa kanaan hiika moggaasaalee gareewwan adda addaa digdama ta'an jalatti qooduun ergaa isaanii keessatti yaada xiinsammuu hawaasaa ilaaluun taa'eera. Kanamalees caasaa maqaaleen hordofan kanneen dur amaleeffatamerraa adda ta'uu isaanii mirkaneesseera. Dabalataanis moggaasaaleen kun guddina afaaniifi gumaacha kan qaban yoo ta'eyyuu adaa moggasa maqaa hawaasichi qabu irraatti dhiibbaa geessisuusaa mirkaneeffadhe

5.2 Goolaba

Qorannoo kana keessatti odeeffanoo Galmee talaallii, Barsiistotaafi maatii daa'immaniirraa irraa funaaname xiinxalamuun hiikni itti kennameera. Xiinxalliifi hiikni ragaa argamee kun kaayyoo qorannichaarratti hundaa'uun yaada goolabaarra ga'ameera. Kunis qorannoo kana keessatti akka argannoo qorannichaatti akka taa'u ta'eera. Haaluma kana bu'ureeffachuun xiinxalliifi hiikni ragaalee qorannoo kanaa qabxiiwwan armaan gadii qorannoo kanaan ifa taaniiru.

- Moggaasaalee kana keessatti xiinsammuu hawaasaa baruun danda'ameera. Kunis hawaasni Fedhii, ilaalcha, hawwii, Abdii, muuxannoo, beekumsafi kkf dhimmoota jireenya dhuunfaa, dhimmoota hawaasummaafi dhimmoota siyaasaan walqabatan karaa ifa ta'eefi karaa icciitawaa ta'een yaadasaa ibsachuuf akka meeshaa gaariitti itti gargaaramuusaa qaaccessa hiika maqaa keessatti arguun danda'ameera.
- Hawaasni moggaasaalee kanatti dhimma bahuun karaa ergaa, Ittiin waliif dabarsu, karaa ittiin walqeequ, karaa ittiin walgorsu, karaa ittiin walbeeksisuufi karaa ittiin miliqu taasifachuun dhimmoota ifatti dubbachuu hinfeene keessaan goree dubbachuun mala keessatti bilisummaan yaada ibsatu godhee itti dhimmaa bahuu isaa bira gaheera.
- Caasaan moggasaalee kanaa jecha bu'uura ta'uurra bifa maxxanfannaafi bifa makamuun kan ijaaraman yeroo ta'u caasaa jecharra ol caalu ta'uu danda'uu kunis: gaalee, ciroofi hima ta'uu danda'uu isaanii merkanaa'eera.
- Moggaasaaleen kun kan saala hinqoodneefi agarsiistuu saalaa jalaa bilsa kan ta'an ta'uu, Qooda fudhannaan maqdhaal guddaa ta'uufi jechoota makaman ta'uu argeera.
- Moggaasaaleen kun maqaan afaan oromoon akka mogga'u taasisaa danda'uurraan kan ka'e guddina afaaniif gumaacha kennuu danda'uu isaanii mirkaneesseera.
- Sirna moggasaa hambissuufi dhimmoota bu'uura moggaasa maqaa ta'an dagachuun addaa moggaasa maqaa kan hin hordofneef akka feetee ta'uun isaa dhiibbaa adaa moggaasa maqaarraan gahuu isaa mirkaneeffadheera.
- Moggaasaaleen kun hawaasni moggaasaalee dur Uummanni Oromoo moggafatu irraa fedhii dhabuurraa ka'uun kan filataman ta'uun; ija hammayyumaan kan ilaalaman ta'uu fi afaan biroo akka fakkaataniif yaaliin kan irraatti godhamu ta'uun eenyummaa Oromoo dhiibuu danda'uu isaanii merkanaa'eera.

- Moggaasaaleen Afaan Ingiliffaa akka fakkaatanif yaaluufi fakeessuun akka jiru mirkanaa'eera.
- Maggaasaaleen makamuun uumaman Jecha Afaan Oromoo ta'uun ifatti kan irraa hinmul'ane, walxaxoofi hiika isaanii baruuf xiinxalaafi ibsa dabalataa kanbarbaadan ta'uu mirkanaaheera.

5.3. Yaada Furmaata

Qorannoo kana keessatti qaaccessa moggaasa maqaa daa'immanii hiika issaafi caasaa isa hundaa'uun taasifame dhumarratti cuunfamee ta'era.

Kaayyoo qorannoo keessaa tokko hanqina ykn rakkoo tokko arguufi rakinichaaf waan akka argannootti bira gahe ifatti baasuudha. Haaluma kanaan qabxiiwwan akka argannoo qorannichaatti bira gahaman armaan oliitt tarreefamaniiru. Kanumarratti hundaa'uun yaada akka furmaataatti taa'uu malu armaan gaditti eeramaniiru kunis miidhaafi tajaajila moggaasaaleen kun qaban kennan giddugaleeffachuunidha.

- Moggaasaaleen kun hammamillee yaada hawwaasni qabu akka sirriiti dabarfatuuf mijatoofi filatamoo kan ta'an yoo ta'an, guddina Afaan Oromoof gumaacha kennan irraa ka'uun itti fufiinsa qabaachuu akka danda'aniif tumsamuu kan qaban ta'anillee, xiin sammuun isaan ittiin moggaafaman garuu kan hinjajjabeeffamneef kan qeeqa jala isaan buusudha. Kunis: moggaasaaleen durii kan miidhagina hinqabne, hammayyummaa waliin kan hin adeemne, Addunyaa tokkoome (globalization) waliin kan wal-hinsimannefi faashinii yeroo eege kan hintaane ta'ee ilaalamuurraa ka'uun warri haaraan filataman ta'uun bu'uura oromoo cilaattessuufi dukkana godhee agarsiisuu danda'aniiru. Kunimmoo aadaan moggaasa maqaa akka badu, moggaasaaleen durii itti fufiinsa akka hinaqabaannefi waanti walmakaafi burjaajessaan akka moggaasa maqaaratti uumamu taasiseera.
- Moggaasaaleen caasaa wal xaxxaa irraa ijaaramuu irraa kan ka'e, Hiikni Afaan Oromoo ta'uun hubatamuuf xiinxala gadifagoo kan gaafatu ta'uun isaanii eenyummaa isa moggaasa maqaarraa argamu haguuguu danda'aniiru. Kanaaf qeeqni namoota adda addaarraa moggaasaalee yeroo ammaaratti ka'u sirriifi kan fudhatama qabu ta'uu isaa mirkaneeffadheera. Kanaafuu adeemsi amma moggaasni maqaa irraa jiru kun haala gaarii

kan hintaane ta'uun hubatamee namoonniifi dhaabbileena akasumas miidiyaaleen ajandaa godhatanii irratti hojechuu qabu. Hayyoota faanii, hojjetoota aadaafi beeksisaa akkasumas jaarsolii aadaa beekan hirmaachisuun mariin bal'aa irratti taasifamuu irra jiraata. Kana malees bifa hawaasa barsiisuuf dammaqsuu danda'uun sagantaa hawaasa barsiisu qophaa'uun hubbannoo hawaasaa gabbisuurratti hojetamuu qaba.

Walumaa galatti xiinxala moggaasaalee irratti deemsifame kanaan moggaasaalee faayidaas miidhaas kan qaban ta'uu mirkanaa'eera. Haata'u malee miidhaan isaanii kan caalu ta'uufi faayidaa isaanii moggaasaalee durii keessa kan argachuun danda'amu ta'uurraa ka'uun, dhiibbaa aadaafi xiinsammuu hawaasaarraan gahaa jiru dhorkuu danda'aamuu qaba.

Wabii

- Abarraa Naafaafi kaawwan.(1996).*Caasluga Afaan Oromoo Jildii 1*.Finfinnee:Artistic Printing Enterprise.
- Abdulsamad Muhammad.(1994).*Seerluga Afaan Oromoo*.Caffee Oromiyaa:Finfinnee.
- Addunyaa Barkeessaa.(2012).*Natoo:YaadrimeeCaasluga Afaan Oromoo*.Finfinnee.
- (2011). *Yaada Rimee Qorannoo Hujoo*. Finfinnee, Oromiya
- (2018). *Semmoo:Bu'uura Barnoota Afaanii fi Afoola Oromoo* Oromiyaa,Finfinnee
- Agyekum, K. (2006). *The Sociolinguistic of Akan Personal Names. Nordic journal of African, studies*
- Asafaa Tafarraa. (2009). *Eela:Seenaa Oguma Oromoo*.Finfinnee,Oromiyaa:Far East-trading plc
- Blumer, H. (1969). *Symbolic Interactionism* Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Chauke.M.T.(2015). *Personal Names and Naming Practices Amongn the Vatsonga*.M.E. Mathiva Center for African Languages, Artes and Culture,Universty of Venda.
- De-Pinar- Cabral, J. (2008). “*What’s in a name: personal identity and linguistic identity in cosmopolitan world*’ preliminary version of paper written for the symposium on multilingualism and intercultural dialogue in globalization New Delhi
- Dirribii Damusee. (2012). *Ilaalcha Oromoo: Barroo Amantaa, Sirna Bulchiinsaafi Seenaa Oromoo*. Finfinnee: Mana Maxxansaa Finfinnee.
- Filee Jaallataa . (2016). *Beekumtaa Oromoo I* :Finfinnee Mana Maxxansaa Raajii
- Rolf Kuschel.(1988). *Cultural Reflections in Bellonese Personal Names. Uniwrstity of Copenhagen*
- Meiring BA. (1994). *Toponymic innovation and social change. Nomina Africana*, 8(1)
- Mitikkuu Dibbeessaafi Gammachuu Galaalchaa.(1992). *Seerluga Afaan Oromoo Hidhaa Lammaffaa*. Pirojektii Barnoota Fagoo Barsiisota Sadarkaa Tokkoffaa Marsaa Lammffaa. Dhaabbata Mala Quunnamtii Giddugaleessa Ministeera Barnootaa. Elleni Printing Press.
- Nunan, D.(1992).*Research methods in language learning*.Cambrigde:Cambridge University Press.
- Salamooniifi kaawwan. (2005). *Barnoota Afaan Oromoo kitaaba Barataa kutaa 10^{ffaa}(Max.1^{ffaa})*.

- Seefuu Tsaggaayee .(2008). *xiinxala Moggaasa Maqaa Daa'mmaniifi Bakkeewwanii Aanaa Walisoo*. Barnoota (MA) guuttachuuf qophaa'e.Yuniversiitii Finfinnee.
- Seenaa Jifaaraa (2012) *xiinxala moggaasa maqaa namaafihiika isaa (Godina Shawaa Lixaa Aanaa Amboo bu'uureffate)* (MA) guuttachuuf qophaa'e.Yunivarsiitii Finfinnee.
- Shifarraaw Kabbabaa .(2016). *Xiinxala Moggaasa Maqaa Oromoo Gujii*. (MA) guuttachuuf qophaa'e. Yunivarsiitii Finfinnee.
- Smith, E. (1969). *Theory of Name Lore*. New York : Harper and Raw Publisher
- Stewart, G. (1967). *Name of the Land*. A historica Account place naming in the United States. Boston: Houston Milton Company
- Susan Omura, MD .(1994).[https:// ethnomed.org/culture/Oromo/Oromo-culture-profile](https://ethnomed.org/culture/Oromo/Oromo-culture-profile)
- Tabasaa Gurraachaa. (1993).*Oromiffa*. Finfinnee
- Tasfaayee Tolasaa. (2012).*Early history of written Oromo Language up to 1900*. Scienc, Tecnology and Arts Research. stor Journal
- Tesfaye G (2015).*Typology of Oromo Personal Name*.International Journal of Scinces: Basic and Applied Research(IJSBAR) ISSN 2307-4531
- Victor .D. (2009). *Research design and method for studing cultures*.NewYork;Altamir Press
- Wasanee Bashaa .(2004). *Seerlga Afaan Oromoo*. Finfinnee: Mega Printing Enterprise.
- Yusuf, N., Olatunji, A., & Issah, M. (2014). “*Yoruba names as reflection of people’s cultural heritage*”. In S. A. Ahmad et.al (ed.), *Bringing our cultures homes: Festschrift for Bade Ajayi at 70* (pp. 186-196). Ilorin: Chridamel Publishing House
- Zawawi, S.M. (1993). “*What’s in a Name*” *Unaitwaje? A Swahili book of Names*. Trenton: Africa World Press, Inc.
- Zawawi, S.M. (1998). *African Muslim names: images and identities*. Trenton, NJ: Africa World press

Dabalee A

Af gaaffii Maatii daa'immaniif dhihaate

Duraan duress gaaffiifi deebii nawaliin gochuuf heyyemamaa waan naaf taataniif galatoomaan jedha. Maqaa keessan guutuu naaf himaa.

1. Maqaan ijoollee keessanii eenyu jedhamuu? Hiikni maqaalee kanaa maalii?, Sababa maaliif akkas jettaanii moggaaftanii?
5. Moggaasaalee akkasii jechuunis maqaalee haaraa kana maaliif filattan?
6. Moggaasaaleen kanneen durii Badhaasa. Tolashii fi kanneen biro maaliif hinfilanne? Isaan akkassis ilaalcha akkamii qabduu?
7. Moggaasaa maqaa daa'immaan keessan keessatti eenyutu qoodafudhataa? Yeroo akkamii moggaafamaa?
8. Ijoolleen keessan maqaalee akkamii jaallatuu? Isinoo otuu daa'ima dabalattanii maqaalee maal jedhan moggaastuu?

Dabalee B

Af gaaffii Barsiistota/Ogeeyyii/ Afaaniif Dhihaate

Hunda dursee yeroo keessan naaf kennitanii af -gaaffii an isiniif godhuuf deebii naaf keennuuf waan dhihaataniif galatoomaa jechaa gaaffiikoo akka itti aanuttaan walduraa duubaan dhiheessa Hunda dura maqaa keessan saadarkaa barumsaa keessaniifi gita hojii irra jirtan naf ibsa.

1. Moggaasaaleen yeroo ammaa maqaa ta'anii moggaafamaa jiran hubattanii ilaaltaniittuu?
2. Hiikni isaanii maalirratti xiyyeefata? caasaan isaaniwoo maal fakkaata? kanneen dur moggaafamanirraa addummaa maalii qabuu?
3. Gaaffiin itti aanuu Moggaasaaleen yeroo ammaa kun guddina afaaniitiif gumaacha akkamii qabuu? Adaa moggaasaa maqaa hawasichaa kan duriirrattihoo gumaach ykn dhiibbaa akkamii qabuu?
4. Moggaasaalee haaraa kana gartuu hawaasaa warra kamtu bayyinaan itti gargaaramaa? Sababii jijjiirama moggaasaaa maqaawoo kanta'u maali jettuu?
5. Yaadni biraan kan babaltan yoo jiraate carraan isiniif kenna.

Dabalee C

Maqaa daa'immanii galmee talaallii hospitaala naqamtee irraa walitti qabame

galmee bara 1994-1996 jedhurraa argaman

Kan bara 1994

Lakk	Lakk galme	Maqaa daa'immanii	Saala	Guyyaa dhalootaa
1	59	Firaan'ol Hambisa	Dhi	4/12/
2	70	Afaan haaraa Daawwit	Dhi	4/12
3	100	Firanachi Dagabas	Dhi	16/12
4	103	Sifan Mokonnnon	Dub	5/1
5	113	Dabobiyyaa Boggaale	Dhi	10/11
6	167	Simeeraa Margaa	-	20/3
7	246	Kanbiyyaa Waktole	-	18/4
8	266	Na'ol Dasana	-	11/6
9	268	Yoskaa Mitikkuu	-	3/13
10	273	Sisima Fiqaaduu	-	13/3
11	280	Hinseenee Tadasa	-	18/6
12	330	Oli'aanne Baayisaa	-	28/6
13	371	Gumabaas Zakkaariyaas	-	5/18
14	374	Loliyaa Abrahaam	-	4/8
15	383	Sumawayyaa Mokonnin	-	26/6
16	385	Bilisummaa Moosisaa	-	29/6
17	386	Nanbonii Mokonnin	-	14/8
18	412	Kookeetii Tasfa	-	28/8
19	445	Qusannaaf Eebbiyoo	-	1/7
20	501	Ketiboni Tasfaye	-	17/9

Kan bara 1995

lakk	Lakk galme	Maqaa daa'imannii	Saala	Guyyaa daliita
21	196	Halolani Masfin	-	8/1
22	251	Keetiim Gammadaa	-	12/2
23	255	Si'oofeeti Mangistu	-	17/2
24	264	Balaasiqole Tasammaa	-	18/1
25	295	Yoomyeroon Mangistuu	-	3/2
26	322	Feenaan Qannoo	-	6/3
27	342	Fedhawaag Gaarummaa	-	16/3
28	394	Yoomiyyoo Wili	-	-
29	411	Nawaliin Waakshum	-	18/3
30	421	Hamarsan Iddoosaa	-	18/3
31	451	Yooraagan Namoomsaa	-	19/5
32	456	Nata'an Shallamaa	-	27/6
33	507	Ma'eeraa Mokonnnon	-	6/5
34	549	Obsinaa Olaanaa	-	8/3

35	551	Loleeraa Abraham		23/3
36	583	Angoo Malkaamuu		27/3
37	581	Kutannaan salamoon		9/6
38	629	Naaftaanaan Goshuu		4/7
39	633	Ansiif Fireew		29/4
40	674	Walabummaa Taayyee		29/6
41	680	Nugatan Tarrafa		20/7
42	716	Simnenus Negero		-
43	718	Atamboonaa Dagafaa		7/8
44	941	Nafira Antiyyee		22/12
		Roobeeraa Taamiruu		

Bara 1996

Lakk	Lakk galme	Maqaa	Saala	Guyyaa dhalootaa
45	125	Firoommii Darajjee	-	12/8/1996
46	185	Naafsiif Damissee	-	-
47	186	Siifan Dhaabaa		3/8
48	190	Falmii Tasammaa		1/9
49	204	Dinkiwaq Taammir		7/8
50	241	Firaayaad abrahaam		2/10
51	237	Wabii Abarraa		2/10
52	240	Yoobsan Getu		15/2/96
53	248	Uumeeraan Tamasgeen		25/10
54	271	Kennasaa Adisu		13/11
55	282	Antisheetiif Mokonnin		9/11
56	284	Bekam Bekuma		27/11
57	289	Borfala Alamu		2/12
58	299	Natole suutumaa		-
59	955	Barnaabaas Daggafaa		24/1
60	599	Yoomiyyuu Waaqjiraa		-
61	908	Iddoobuus Damisew		15/12
62		Waadaa Minyahil		
63		Kanenus zalaalam		
64		Nafileef Birihaanu		
65		Birraa Tamasgen		
66		Kiyyaa Samu'el		
67		Martiket Abraham		
68		Sinaaf wandimmuu		
69		Argeera tasammaa		
70		Ilillii Abitamu		
72		Abonket Mo'a		
73		Sibirati Tashale		
74		Sinboo Baca		

bara 1997

Lakk	Lakk galme	Maqaa	Saal	Guyyaa Dhalootaa
75	99	Kanahiriyaan Amsaaluu		30/3/97
76	118	Maatiif Fiqiruu		-
77	122	Namiitee Jaalataa		19/4/97
78	200	Namis Tediros		29/4
79	216	Waalaalii Bultii		16/6
80	238	Mo'ibon Lata		13/8
81	260	Barrinaa'ol Fiqiru		
82	301	Korina Fiqadu		1/12
83	310	Oliyad Dasalany		16/11
84	332	Marsimo'I Takile		20/12
85		Yerosati Mulatu		
86		Nusiman Yiman		
87		Falmata Birihanu		

Bara 1998

lakk	Lakk galme	Maqaa	Saala	Guyyaa dhalootaa
88	1	Naa'oolii Tasfaayee	-	1/1/98
89	52	Heraan Girma	-	14/3/98
90	97	Natole Warqis	-	16/4/98
91	194	Na'ol Bula	-	-
92	151	Falmataa Daraje	-	21/5/98
93	158	Birmadummaa Getahun	-	23/5
94	163	Anti Asana	-	26/5
95	184	Nafyaad Abarraa	-	6/6
96	234	Keraj Oluma	-	19/7
97	274	Fo,an Immiru	-	12/8
98	300	Kebek Gamachis	-	1/9
99	305	Marsimo'I Tashale	-	9/6
100	322	Sibira Mulatu	-	17/9
101	336	Ebanaf Kasa'e	-	27/9
102	338	Menas Kidanu		25/9
103	355	<i>Sankor amsaaluu</i>		2/10
104	384	<i>Boniyaa Gurmeessa</i>		24/7
	403 n	<i>Naboni Dasalahy</i>		25/10

Bara 1999

	Lakk galme	Maqaa	Saala	Guyya dhalootaa
105	291	Uumeeraan Aseffaa		11/1 99
106		Dinaraas Abduu		8/2
107		Leencoo Misgaanuu		23/4
108		Kebor Pawuloos		28/5
109		Borikaa Goshuu		8/7
110		Nimona Maammoo		8/7
111		Sibiraat tolosaa		22/7
112		Kekoti Habtaamuu		
113		Falmataa Sassaaba		
114		marruufala beenyyaa		
115		Beekamtii Adunyaa		
116		Anaatol Mitikkuu		
117		Haamarsan Nagarii		
118		Oodahim Paawuloos		
119		Anaaniyaa Tasammaa		
120		Fileeraa Koorsaa		
121		Miiraaf Barakat		
122		Moonenus Jireenyaa		
123		Naanaat Girmaa		
124		Keeyeroon Luuccee		
125		Falmii Darajjee		
126		Birmadummaa darajee		
		Roobeenikaa Dassaalanyi		

Bara 2000

Lakk	Lakk galmee	Maqaa	Saala	Guyyaa dhalootoo
127		Ilillii Habtaamuu		
128		Aboonkeet Mo'aa		
129		Sibiraat Tashaale		
130		Sinboo Baacaa		
131		Yeroosaat Mulaatu		
132		Nusimaa yimaanaa		
133		Falmataa biraanuu		
134		Falmattuu biraamuu		
135		Naasifaay kibruu		
136		Oliyaane isayyaas		
137		Abdiiborii Shibbiruu		
138		Barrisheef Qannoo		
139		Sithaaraa Tashaale		
140		Natif Malkaamuu		
141		Hawweeraa Bilisummaa		
142		Kajarraa Nigatu		
143		Wamne Dallasoo		
144		Uumen Nagara		
145		Fenan Getacho		

146		Wanfala G/Mariyam		
147		Wanofi Girma		
148		Jineera Shimallis		
149		Jirranus Gonfa		
150		Jirruu gammachuu		

bara 2001

Lakk	Lakk galmee	Maqaa	saala	Guyyaa dhalootaa
151		Natifira Getaye	-	10/10/2001
152		Maltaanaan Kidaanuu	-	
153		Fo'iimo'I Adunya		
154		Sinbana Mitiku		
155		Hunda'olZarihun		
156		Waadaa Sirneessaa		
157		Horrenus Asfaw		
158		Mo'ibon Dawit		
159		Sifeenaa Tariku		
160		Olifera Shibiru		
161		Sifirri yonas		
162		Jennenus		
163		Olbirayiti Asfaw		
164		Natanan Alamu		
165		Naafaantii		
166		Narobihaa Tasfaye		
167		Asantu Eliyas		

Bara 2002

Lakk	Lakk galme	Maqaa	saala	Guyyaa dhalooyaa
168		Malgarin Wandimu		
169		Barrinuuf Idosa		
170		Jirraa Abdiisa		
171		Ofijaan Girma		
172		Dinadig Ebisa		
173		Aniket Sisay		
174		Maflusan Abebe		
175		Falmataa lammii		
176		Kanofii Ashannaafii		
177		Waanofii Hundarraa		
178		Smawayyaa Ridawandi		
179		Dinaras Balay		
180		Barrinuf		
181		Yaadaanol Kitiluu		
182		Waqdaannoo Beekumaa		
183		Ariitiii Tamsgeen		
184		Wanhaaraa Facha		

185		Mililiyos Wakuma		
186		Biyyaaf		
187		Maflogan		
188		Ofijaarre Anteneh		
189		Kenneenii Tasfaayee		
190		Yerof Tamene		
191		Nafsenan Dassaalany		
192		Soonsaa Dassaalany		
193		Leencaa Eebbiyyoo		
194		Yadanol Kiflu		
195		Walbeekaa Darajjee		
196		Arjoomeeraa dhugaasaa		
197		Lammiisaa Gammachu		
198		Menaf Gammadaa		
199		Sihiriyaa Sanyi		
200		Yooraagan Dasta		
201		Jiinenus Dhaabaa		
202		Horrenus Dhaabaa		
203				

Bara 2003

Lakk	Lakk galmee	maqaaa	Saala	Guyyaa dhalootaa
204		Nasifaayi Kibroo	F	15-6-2003
205	6093	Hiliif Habtaamuu	M	19-6-2003
206	6497	Asaantii Mulugeeta	F	21-6-2003
207	6470	Naamoyikaa Asaffaa	F	22-6-2003
208	6591	Moyikaa Yohaannis	M	24-6-2003
209	6766	Koomarrisiin Mulgeetaa	F	13-5-2003
210	6774	Yoofeetee Ballinaa	M	25-6-2003
211	6764	Meenuuf geetaahuun	M	1-7-2003
212	7729	Simalee geetaahuun	F	4-7-2003
213	8210	Nimoonaa Alamuu	F	25-6-2003
214	9110	Aantii Taamanaa	M	9-7-2003
215	9135	Beekam Amsaaluu	M	1-7-2003
216	9136	Jiraannee Taariku	F	9-7-2003
217	9474	Mallattoo Kabaa	M	11-7-2003
218	9503	Keeraajan suutumaa	F	11-7-2003
219	1003	Raajan Suutumaa	F	11-7-2003
220	1004	Olaantummaa Nugusaa	M	13-7-2003
221	1013	Diinadiig Abarraa	M	18-7-2003
222	0020	Aboosaat Tashoome	M	19-7-2003
223	0029	SiccaalamaTaariku	F	21-7-2003
224	0054	Nafnaatii Shaaroo	F	17-7-2003
225	0082	Bekiinaan Tashoome	F	30-7-2003
226	0092	Murtii Fiqaaduu	M	7-8-2003
227	0104	Hafeeraa Dinquu	M	10-8-2003
228	0339	Kookanaa Lalisaa	F	21-8-2003
229	0342	Faajjii shibbiruu	M	14-9-2003

230	0345	Isaanta'eeraa Gazaahany	M	6-11-2003 2003
-----	------	-------------------------	---	-------------------

Bara 2004

Lakk	Lakk galme	Maqaa	saala	Guyyaa dhalootaa
231	714	Horrenus Dhibba	M	22/42004
232	722	Simbo Dhibba	F	10/4/2004
233	182	Na'ibsite Dajane	M	6/5
234	185	Waqanbon Mitikku	M	11/10
235	188	Nanati Asagid	F	9/8
236	1883	Ko'eebba Taadala	M	
237	1891	Sinfaye Malkamu	M	18/5
238	1928	Firafis Tamasgen	M	29/5
239	1939	Nafirri Girma	M	30/5
240	1939	Nafisera Tasamma	M	27/6
241	1940	Firikot Mulgeta	M	6/6
242	1962	Fedhasaan Axinafu	M	-
243	1976	Dinadig Mulugeta	M	
244	2093	Agartu Nagara	F	7/7
245	2138	Matinol cala	M	13/7
246	2147	Wanofi	F	14/7
247	2156	Milto Mitiku	F	7/7
248	2166	Isinif Dula	-	-
249	2239	Didiya ascanaqi	F	25/7
250	2241	Sabona Galata	M	4/8
251	2243	Yomilata Bilisumma	M	4/8
252	1149	Natifiraa Mabraatuu	M	3/1
253	1159	Matii Badhaasaa	M	3/1
254	1179	Sichan Badhaasaa	M	13/1/
255	1182	Nusarban Yaareed	M	4/1/
256	1187	Kee'olii Tamasgeen	M	18/1
257	1193	Tumsaa Kifiluu	F	22/1
258	1213	Anaaf Anteene	M	19/1
259	1230	Amantii Guutuu	M	25/1/
260	1234	Naayaadi Habtee	F	29/1/
261	1266	Araarfanne masarat	M	12/2/
262	1269	Situnaaf Tamasgeen	F	14/2/
26	1446	Jaalatamaa Dasaalanyi	M	19/3/

Bara 2005

264	271	Olibirat Yadasaa	F	6/1/05
265	295	Labsi Tariku	M	8/1
266	407	Yosirraa Abduljabar	F	14/1
267	412	Beka Tamasgen	M	14/1
268	456	Injifannoo Dahe	M	23/1

269	463	Ta'era Adunya	M	24/1
270	487	Danga Gaze	F	26/1
271	493	Waluman Nagash	M	29/1
272	547	Daran Beenya	M	8/2
273	591	Arfata Maru	M	19/2
274	616	Firi Baca	F	25/2
275	629	Arganus Mulugeta	F	28/2
276	657	Jenneraa Soorii	F	5/3
277	686	Keyeroon Tasfaayee	M	10/3
278	706	Hora tolosa	F	22/3
279	792	Waqsingatin Eebiiyyo	F	25/3
280		Obsera Mintasinot		
281		Toruman Caalaa		
282		Yeroket Namarraa		
283		Jiituu		
284		Liilan Yenealm		
285		Imbilii Tenealm		
286		Latera Gammachiis		
287		Ibsituu Dambalii		
288		Dambibiyyaa Jallata		
289		Gammannee Gutama		
290		Nanis Gammachiis		
291		Nanat Tolawaq		
		Naolime Tasammaa		

Bara 2006

Lakk	Lakk galme	Maqaa	saala	Guyyaa dhalootaa
292	203	Hundessa Tarreessa	M	
293	207	Kaluu Sanyii	F	
294	212	Kenaan Zarihun	F	
295	213	Ke'oliiti Immiruu	F	
296	216	Galatasaa Fayyeeraa	M	
297	219	Na'uumeen	F	
298	221	Heeraan zanaba	F	
299	231	Daandii Milkeessa	M	
300	233	Naafis Daawit	F	
301	236	Sibiraati Girma	-	
302	237	Beekan dagafaa	M	
303	239	Mo'isiin Fayisaa	F	
304		Ko'oliit Alamu	M	
305		Akkauma daandi		
306		Tolenaf Tola		
307		Akkaswaya Danno		
308		Jarraaf Hunduma		
309		Kotinbon Namarra		
310		Sibira Jallata		
311		Kotole Tafarii		

112		Fedhan Abbaba		
313		Fenenus Jima		
314		Oliti Lata		
315		Atnaol Kumarra		
316		Badhasaf Tola		

bara 2007

Lakk	Lakk galmee	Maqaa	saala	Bara dhootaa
317	248	Robika beekuma	F	29/1/007
318	251	Deebii Tasfaayee	F	28/1/007
319	259	Sumayaa badiru	F	2/2/07
320	260	Sinboni Dani'el	F	9/2
321	261	Ofifan Dasaalany	F	11/2
322	268	Amenika Mihiraye	F	25/1
323	271	Olii taanaan waaqgaarii	M	29/1
324	284	Keeti yeroon Wayyeessa	M	-
325	285	Yaaneet Bakalaa	F	-
326	298	Meelaali Akliiluu	F	-
327	303	Kebeki Dajane	F	10/2
328	309	Firaalee Geetaachoo	M	12/2
329	312	Idilee Badhaasaa	F	7/1
330	313	Aantiikoo Anatol	M	4/2
331	318	Keenboon Solomoon	M	18/1
332	328	Melati Aseged	F	23/2

Bara 2008

Lakk	Lakk galmee	Maqaa	saala	Guyyaa dhalootaa
333	1356	Angoo Malkaamuu	M	6-3-08
334	1361	Waadaa Minyootee	M	10-1-08
335	1363	Kaanenus Malkaamuu	M	5-1-08
336	1368	Naafileet Malkaamu	F	2-1-08
337	1373	Birraa Tamasgeen	M	11-1-08
338	1374	Nu'oofani Immmiruu	M	7-1-08
339	1378	Kiyyaa Saamsoon	F	15-1-08
240	1398	Murtiikeet Hamsaaluu	F	13-1-08
341	1408	Boojuu Baayigany	F	23-1-08
342	1413	Waasingitan kumarraa	M	12-1-08
343	1415	Kemaraa'ol Lataa	M	10-1-08
344	1426	Oliifeeraa Admaasuu	M	29-1-08
345	1431	Labsii dabalaa	M	10-2-08
346	1440	Sinaan Indaaloo	F	18-2-08
347	1442	Kaayyoo Dilguusaa	M	21-2-08
348	1463	Argeera Tasammaa	M	21-2-08

Bara 2009

Lakk	Lakk galme	Maqaa	saala	Guttaa dhalootaa
349	2	Mooneerraa Nahem	M	18-12-2009
350	4	Ketooraan Beekuma	F	3-4--2009
351	6	Singitan Tasma	F	29-3-2009
352	8	Anhaweeraa Addaamuu	M	2-3-2009
353	10	Taanaanis Addisuu	F	29-3-2009
354	21	Boojuu Caalaa	F	29-3-2009
355	23	Firaalol Eebbisaa	M	29-3-2009
356	26	Yerookeet Obsaa	F	19-3-2009
357	31	Firiikoot Suutumaa	F	25-2-2009
358	36	Anaanikaa Geetaachoo	F	5-4-2009
359	63	Feenenus shuuma	F	5-4-2009
360	64	Mooneet Amansiisa	F	23-2-2009
361	67	Kakuu Jireenyaa	F	9-4-2009
362	68	Raajii Girmaa	F	-
363	73	Soban Sanbatoo	M	29-3-2009
364	94	Siinboon Mitikkuu	F	18-4-2009
365	97	Kuma deebis Gammachiis	M	20-4-2009
366	132	Beekeet Guutuu	F	27-4-2009
367	156	Carraasaan Daagim	M	29-4-2009
368	158	Beekam amaanu'eel	M	28-4-2009
369	167	Kennenuuf lammaa	M	19-3-2009
370	169	Naafnaat Miidheksaa	F	30-4-2009
371	179	Keenyumaa Tasfaayee	F	1-5-2009
372	184	Kenaaf Hiikaa	F	7-3-2009
373	198	Roobikaa Lammaa	M	21-4-2009
374	194	Naarobikaa Dasaalanyi	F	10-4-2009
375	203	Anaanikaa Caalaa	F	27-4-2009
376	204	Labsii Hayilayyasuus	M	4-5-2009
377	208	Nusoban Amaanu'eel	M	3-5-2009
378	214	Yaadannoo Tashoomaa	M	13-5-2009
379	222	Sibiraat Adisuu		

Bara 2010

Lak k	lakk galmee	Maqaa	saala	Guyyaa dalootaa
380	1320	Atimo'I Shitaayee	M	2-1-2010
381	1322	Nasoortii Zarihuun	F	24-1-2010
382	1328	Injifannoo Taamiruu	M	9-1-2010
383	1343	Hireesaaan Girmaa	M	11-1-2010
384	1345	Sinjibbiin Lammaa	M	12-1-2010
385	1371	Naaraajii Yooseef	M	22-1-2010
386	1373	Yoomilaataa Dhugaasaa	M	27-2-2010
387	1386	Beekinaaf Magarsaa	M	27-3-2010
388	1410	Lammiikoof Maammoo	M	5-2-2010
389	1431	Kamillee Musiif	M	5-2-2010

390	1455	Naa'ifii tashoomee	F	6-2-2010
391	1462	Mart'oliit Gabbisaa	M	8-2-2010
392	1466	Sinmoonee Taadasaa	F	12-2-2010
393	1467	Urjii Tasfaayee	M	18-2-2010
394	1472	Jiraatuwaaq Tubede	F	23-2-2010
395	1454	Nagaa Guutuu	M	13-3-2010
396	1484	Faajjii Dirribaa	F	19-2-2010
397	1498	Maajibbuu Faantaahuun	F	27-3-2010
398	1502	Qabsoo Finiinsaa	F	26-2-2010
399	1528	Maatiisaaf Saamu'eel	M	29-2-2010
400	1534	Lolii Taarikuu	M	21-2-2010
401	1580	Anaaniyaa Girmaa	M	21-2-2010
402	1512	Imaanaa Bilisummaa	M	7-3-2010
403	1532	Mi'aaf habtaamuu	F	9-3-2010
404	1545	Usirraa Naasir	M	14-4-2010
405	1544	Labse gammachuu	F	17-4-2010
406	1582	Ittimuddi Waaqjiraa	F	19-2-2010
407	1584	Keehooda Gazahanyi	F	13-5-2010
408	1505	Yoosmoonaa Takkaalinyi	M	25-5-2010
409	1520	Araarrisaa Tamasgeen	M	13-5-2010
410	1521	Koominikeet Tolaa	F	14-5-2010
411	1808	Jines Abaya	M	23-5-2010
412	1842	Jennus Taakalaa	F	26-5-2010
413	1846	Qerroo Andu'alem	M	18-6-2010
414	1852	Ittimudi Adunya		
415	1860	Jirraa Toleera		

Dabalee D

Ramaddii maqaleef kenname

1. Maqaalee firaan hidhata qaban

1.1 Caalmaa firraara qaban kanibsan

Firaanol(94)
Firanachi(94)
Sumawayyaa
Natifira
Sifirri
Asantu
Matiinol
Sihiriyan
Kanahiriyan
Anti
Antikoti

1.2 Firaaf yaaduu (ta'uu) ilaalchisee

Firayad
Firafis(04)
Maatif
Firafool(94)
Firalol(97)
Firomi

2. Biyyaan Maqaalee Hidhata Qaqban

2.1 Qabeenyummaa Biyyaa ta'uu kan himan

Daboobiyya(94)
Kanbiyyaa(94)
Biyyaaf
Lammiisaf

2.2. Hawwii Biyyaaf Qaban Kan Ibsan

Bilisummaa
Birmadummaa
Walabumma
Injifano
Oolchaa
Sinbane

3. Ofta'uu kan ilaalu

Sabboona
Sinbana(99)
Nanboni
Boniya
Isankor
Naboni
Ofijan

4. Olaantummaa Kan Hawwan

Oli'anne
Oliyaad
Hunda'ol
Beekam
Singitan
Yadan'ol
Bekamti
Bekan(006)
Kemara'ol(008)

4. Maqaalee ijaabaatii Ibsan

4.1 Maqaalee Gumaa Basuuratti xiyyeehatan

Gumabas
Ijabas
Ijabati

5.2 Lolaan Ijaa ba'uu Kanibsan

Loliyaa
Halolan
Loleera

5. Maqaalee Mo'icha Agarsiisan

Moeera
Monerra
Monenus
Moibon
Nimona
Dinaras
Fo'imoy
Dinadig
Monet

6. Yeroon hidhata Qaban

Robati(94)
Yomiyyuu
Barrinuf
Yerof
Robera

Yeron

Yeroket

Keyeron(99)

6.1. Simannaa Agarsiisan

Simeeraa(94)
Sisima
Taananis
Ta'era(005)

6.2 Yeroo Fuula Duraa himu

Borfala
Kebor
Borika
Narobiha
Barnabas

7. Maqaalee Dinagdeen Hidhata Qaban

Hirmaannaa dinagdee

Kenaaf (99)
Keenaa (06)
Kokeet
Ansiif
Keetiin Boon
Kennenuuf (99)
Ankeet
Ketim

Eebbifamuu Maatii Kanibsaa

Horrenus
Ofijar
Boojuu(99)
Narobika(99)
Robe
Jinerra(005)
Jinenus

Maatiin ofiif yaaduu kan ibsan

Naa'ool
Naatoli
Naafyaad
Anatol
Kenaf
Keenaan(06)
Nafnaati

Maqaal Arjummaa Ibsan

Kenneni
Arjomera

Qusannaa kanibsaa

Qusannaaf
Konaf
Wanofi

8. Maqaalee Dhiibbaa Agarsiisan

Dhiibbaa Qaama Biraan gahu Kanibsan

Si'oofan
Namiite
Nugatan
Sobn(99)
Nu'ofan(008)

Dhiibbaa ofirraa qolachuu kan'ibsan

Maflusan
Mafloogan
Majibbu
Ananika(99)
Didiyaa
Arfataa
Marrufala

9. Maqaalee Eggannoo Ibsan

Balaasiqole
Waqdannoo
Waqanbon(004)
Sinfayye(04)
Waqsingatiin(005)

10. Maqaalee Fedhii Ykn Hawwii Ibsan 10.1. Hawwii maatiin Qaban Kanibsan

Fedhawaaq
Fenaan
Fenet
Fenenus(99)
Fedhasaan(004)
Miraf(99)

Namis
Korinnaa
Abjonne
Naibsitu
Natanaan
Meenas
Oftaanaan

11. Maqaalee Gamtaa Agarsiisan

Nuwaliin
Walumaan(005)
Yaanet(007)
Kanenus(99)
Walbeka

12. Maqaalee Obsa Agarsiisabn

Obsinaan
Obsine
Ariitii
Yobsan
Obsina

13.1 Dinqisiifannaa Uumamaan Walqabate

Uumeran
Dinqiiwaq
Na'umen(006)
Raajiwaq
Oodahim

13. Maqaalee Dinqisiifannaa Agarsiisan 15. Maqaalee Filannoo ibsan

Malgariin
Sumayaa(07)
Keeraj(09)

Fo'an
Fileera
Nafilte

Wahaaraa

Siifan

Na'ibsiitu

Daran

Maldansi(2010)

14. Maqaalee Jicha ingiliffaa Akka fikkaatanitt Yaadamanii Moggaafaman

Olbrayiti(05)

Wasingitan(08)

Ameenika(07)

Olifera(08)

Ameenikaa(07)

Ameenikaa(2010)

15. Tartiibaan dhalachuu Daa'ima agarsiisan

Keetooraan

Ketarree(08)

Tarreessaa(09)

17. Hawwii maatiin Qaban Agarsiisan

Anhawweera

Hawweeraa(04)

Feenaan

Feeneet

16. Maqaalee Oo'a agarsiisan

Anaanikaa

Anaaniyaa

Naanaati

18. Maqaalee Akka Maqaa Abbaa waliin Hiika Kennutti Yaadamanii Moggaafaman

Seenaasaa Fiqaaduu

Agartuu Nagaasaa

Aantiikoo Anaatolii

Olaantummaa Nugusaa

23.1. Yeroon Kan Walqabatan

Yeroon Toleeraa

Caalittaa Barasaa

Barana Toleera

Yoomiyyuu Waaqjiraa

Naatolinnaa Suutumaa

.2. Falmiin Mirga Kabachiisuu Kanibsan

Falmataa Lammii

Kumadeebis gammachiis

Siifan Duulaa

Baasinnaa dhugaasaa

Abjoonne Gaarummaa

23.4 waan Fiixaan Ba'umsa argate ilaalchisee

Nagaa Guutuu

Amantii Guutuu

23.5 Fayyenaan Kanwalqabate

Seenaaf Fayyeeraa

Galatasaa Fayyeeraa

23.6 Badhaasa ilaalchisee

Maatii Badhaasaa

23.3. Hawwii Bilisummaa Kan'ibsan

Yoomilaataa Bilisummaa

Hawweeraa Bilisummaa

Imaanaa Bilisummaa

Qabsoo Finiinsaa

Dabalee E

2. Moggaasa Maqaalee Caassaa Afaaniiratti hundaa’uun ilaalame

2.2 Ulaagaa gaalee Warra Guutan

Asaantii
Firiikot
Naanboon
Daboobiyyaa
Gumaabaas

2.3 Ulaagaa ciroo Hirkataa warra Guutan

Siifan
Keetiim
Meenaas
Oliifnaan
Yooragan
Taanaanis
Si’oofeeti
Yo’obsan
Seenaaf

2.4 Ulaagaa himaa Kanneen guutuu danda’an

2.4.1 Hima himamsaa

Natifira
Barrina’ol
Nugatan
Marrufal
Nu’oofan
Nugatan
Kemara’ol
Balaasiqole
Waqsingatiin

2.4.2 Hima Gaaffii warra Ta’uu Danda’

Yoomyeroon
Yoomilaataa
Maaflusan
Maafloogan
Na’ibsituu

2.4.3 Hima Raajiffannaa

ta’uu danda’an
Oodahim
Maldansi
Maalgaariin
Kemaraa’ol

14.4.2 hima Ajajaa

Booniyaa	Mo’iboon	Didiyaa	Keetiinbon
Loliyaa	Marsiimo’I	Diinaraas	

Waraqaa Mirkaneeffannaa

Ani qorattuun maqaafi mallattoon koo gaditti eerame qorannoon mata duree ‘Qaaccessa qabiyyeefi caasaa moggaasa maqaa daa’immanii(1994-2010) Akka Magaalaa Naqamteetti’ jedhuun qophaa’e kun hojii dhuunfaa koo ta’uu isaafi kana dura yuunivasitii kamittuu ittiin eebbifamuuf kan hindhiyaanne ta’uu akkasumas madda ragaa koos sirnaan wabbeeffachuu koo nanmirkaneessa.

Maqaa_____

Mallattoo_____

Guyyaa _____

Ani Dr _____ barattuun kun hojii isheef of ittisuuf dhiheessuu dandahuu ishee mallattookootiin mirkaneessa

Mallattoo_____

Guyyaa _____